كۈچ بىرلىكتە، ئىش ئۆملۈكتە

ИТТИПАК ئىتتىپاق

Республиканская общественно-политическая газета Общества уйгуров Кыргызской Республики «Иттипак»

قرغزستان ئۇيغۇرلرى "ئىتتپاق" جەمىيتنڭ ئاممۇۋى - سىياسى گېزىتى

Газета издается с марта 1994 года

№10 (125) 2005 год

2005-يىل 10-سان (125)

روزا هېيتىڭلار مۇبارەك بولسۇن!

Поздравляем со священным праздником Рамазан-хайт!

ئەزز ۋەتەنداشلار! سزلەرنى 12-نويابر جۇمھۇريەت كۈنى بايرمڭلار بلەن قزغن تە بركلەيمز!

Илмий әнжүмән

2005-жили 30-сентябрь күни Қазақстан пәнләр академийәси Шәркшунаслик институтиниң уйғуршунаслик мәркизидә «Әнъәнә вә новация» мавзусида хәлкаралиқ илмий әнжүмән өткүзүлди. Уни өткүзүшкә АҚШниң Қазакстандики әлчиханиси малийәвий ярдәм бәрди.

ӘнжүмәнниШәркшунаслик институтиниң мудири тарих пәнлиринин доктори Ж. Әпсейитов кириш сөз билән ачти.

Уйғуршунаслик мәркизиниң йетәкчиси, филологийә пәнлиринин намзади К. Талипов, жумһурийәтлик «Уйғур авази» гезитиниң баш муһәрири Й. Азаматов, Қазакстан уйғур мәдәнийәт мәркизи рәиси Ә. Шәрдинов, Шәркшунаслик институтниң докторанти А. Камалов вә башкилар әнжүмәнниң алаһидә тарихи әһмийәткә егә екәнликини тәкитлиди.

Хитай, Шәркий Туркистан алакилири вә Қазақстан билән ШУАР алақиси тарихи бойичә һәмдә хитайчә йеңи тәткикатлар бойичә К. Һапизов; түрк әллири тәткикат университетиниң илмий хадими Уйғур вә Япон империйәлири һәккидә; Шәркшунаслик институт илмий хадими З. Кәримова уйғур мәнбәлиридә Якупбәк һакимийитиниң Осман империйәси билән алакилириниң йорутулиши һәккидә доклад килди.

А. Камалов Якупбәк һакимийити ғулиғандин кейин Кәшкәрийә качақлириниң Фәрғанә вадисиға олтураклашканлики тоғрисида; Хитайниң ғәрбий районлирини өзләштүрүш, ШУАРниң ихтисадини заманивийлаштуруш стратегийәлик программиси һәккидә Шәркшунаслик институтниң илмий хадими Б. Хадажанова; Әлихан Төрә Сағунинин дини көз карашлири тоғрисида А. Мөминовалар доклад килди.

Шәркий Туркистан тарихи вә мәдәнийити (14-18-әсирләр) һәккидә М. Исһаков: Ислам вә Ислам дин бурунки уйғурларниң етикади һәккидә З. Жәлилова; Уйғур аяллириниң мазарлири вә ибадити һәккидә Шинжан университетиниң доктори Рукийә Давут; хитайниң ғәрбий-шималидики серик уйғурлар һәккидә Шинжаң университет доктори Әсәт Сулайманлар доклад килди.

Қазақстан уйғур жамаәтчиликидә жигитбашлириниң хизмәтлири вә роли һәккидә АҚШлик Вильям Кларк доклад килди.

Ахирида заманивий уйғур тилини коллиниш вә уйғур тили орфографийәси мәсилилири һәккидә филологийә пәнлири намзади Дильнур Қасимова доклад бәрди. Музакириләр йәкүнлири чикирилгандин кейин Д. Қасимованиң уйғур тилни үгүнүш намлиқ дәрслик китабиниң тәбрик мурасими болуп автор бу китапни чикириштики мәксәтлири тоғрисида тохталди. Әнжүмән катнашчилири бу дәрисликниң пүтүн орта Азия уйғурлири шундакла уйғур тилини үгәнмәкчи болған башка милләт вәкиллири үчүнму муһим колланма екәнликини китапниң сүпәтлик нәшир килинганликини тәкитләп авторни кизгин тәбрикլиди вә ижадий ишлириға утуклар тилиди.

Бу хәлқаралиқ әнжүмәнгә Бишкектин Қирғизстан уйғурлири «Иттипак» жәмийитиниң рәиси Розимуһәммәт Абдулбакиев, «Иттипак» аяллар кеңиши рәиси, шаирә Хәйриниса Турдиевалар мәхсус Алмутиға берип қатнашти. Хәмдә Дильнур Қасимовани йеңи китавинин йорукка чикиши билән тәбрикләп униң илмий ишлириға чоң утуқлар тилиди. Бу әнжүмән Қазақстандики Уйғуршунаслик мәркизидә биринчи кетим өткүзүлгән болуп, катнашкучиларда яхши тәсиратлар калдурди.

Х. Турдиева

پرېزىدېنت ق. باقىيېۋ قىرغىزستان مۇسۇلمانلىرىنى تەبرىكلىدى

21-ئوكتەبر كۈنى جۇمھۇريەت پرېزدېنتى قۇرمانبېك باقىيېۋ ئالا-ئارچا يازلىق قارار گاھىدا قرغزستان مۇسۇلمانلرنڭ باش مۇفتيسى مۇراتالى هاجى، هەر قايسى ۋىلايەتلەرنڭ مۇفتى قازىلرى بلەن قرغزستاندا ياشايدىغان ئاز سانلق مۇسۇلمان مللەتلرى ۋەكىللردن بولۇپ جەمئى 18 كشنى ئىپتارغا تەكلپ قلدى. شۇ قاتاردا بۇ ئىپتارغا قرغزستان ئۇيغۇرلرى «ئىتتپاق» جەمىيتى ئاقساقاللار كېڭەشنڭ رەئىسى سۇلتان هاجى ئەيسايېۋ تەكلپ بويىچە قاتناشتى.

جۇمھۇريەت پرېزدېنتى ئالدى بلەن بارلق قرغزستان مۇسۇلمانلرنى رامزان ئېيى مۇناسۋتى بلەن قزغن تەبركلدى. ئۇ مۇنداق دېدى: «قرغزستان ئاهالسنڭ 80% نى مۇسۇلمانلار تەشكل قلدۇ. دېمەك قرغزستاندكى تۇراقلقنى ساقلاشتا مۇسۇلمانلارنڭ برلك ئىتتپاقى، مللەتلەر دوستلۇقى ئىنتايىن مۇهم ئامل بولۇپ هېساپلندۇ. مەسچت ئاللاهنڭ دەرگاهى. ئۇ ئىبادەت قلدىغان ئورۇن بولۇپلا قالماي، ياشلرمزنى تەربيەلەش ئورندۇر. دنى ئۆلىما، ئىماملار خۇتبە ئوقۇغاندا مللەتلەر ئارا دوستلۇقنى، ياشلار تەربيەسى، بولۇپمۇ ناركومانلق، ئىچملككە برلش قاتارلق سەلبي هادسلەرنى يوقۇتۇش ۋە ئالدنى ئېلش هەققدە تەشۋقات قلش لازم. كېينكى ۋاقتلاردا مۇسۇلمان ئائىللردن بولغان ئايرم ياشلار غەيرى دنلارغا كرىپ كېتش ئەهۋاللرى يوق ئەمەس. بۇنداق هادسلەرنڭ ئالدنى ئېلش ۋە توسۇش لازم. ئىسلام دننڭ تېچلقپەرۋەر شۇنداقلا ئەر-ئاياللارنڭ بارابەرلكنى قۇۋۋەتلەيدىغان دن ئېكەنلكنى ياخشى چۈشەندۈرۈش كېرەك».

ئۇ ئۆزنڭ ئاتا-ئانسنڭ دنى ئېتقادى كۈچلۈك ئادەملەر بولغانلقنى، ئۇ ئۆيلەنگەندە رەپقسگە ئىسلام قائدلرگە رئايە قلش شەرتنى قويغانلقنى سۆزلەپ ئۆتتى.

ئۇچرشىشتا يەنە ئۆلۈم ئۆزۈتۈش، نەزرە ئۆتكۈزۈش مۇراسملردا ئىسراپچلقلارغا يول قويۇش مەۋجۇت ئېكەنلكى، مەسلەن: قرغزلاردا كشى ۋاپات بولسا بر نەچچە يلقا سويۇپ نەزر قلش ئوخشاش سەلبي هادسەلەرنڭ ساقلنۋاتقانلقى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ بۇنداق ئىشلارنى توسۇش لازملقى توغرى تېپلدى. شۇنداقلا بەزى جايلاردا زاكات ۋە پتر-سەدقلەردن چۈشكەن پۇللارنى مەسچت خادملرى ئۆز ئارا بۆلۈشۋالغان فاكتلار بار ئېكەنلكى ئوچۇق ئېيتلپ بۇنداق كامچللق خاتالقلارنى چوقۇم تۈزۈتۈش كېرەكلكى قەيت قلندى. ئۇۋەتتە سۆز ئالغان سۇلتان هاجى ئۇيغۇرلاردا ئۆلۈم مەركسنڭ ئۈچ ۋە يەتتلكنى بر كۈندە ئۆتكۈزۈپ بر قوي سويۇش بلەنلا نەزرە قلندىغانلقنى ئېيتقاندا ئىپتار قاتناشچلرى مانا شۇ ئىختسادچانلق ئادەتتن باشقا مللەتلەرمۇ نەمۇنە ئېلش كېرەك دېگەن پكرگە كېلشتى.

ئۇچرشىش ئاخردا پرېزدېنت 18 كشنڭ هەر برگە بردن قول سائەت تەقدم قلدى. هەممە ئۇلاردن ئۆزنڭ تەبرك سالمنى جايلاردكى مۇسۇلمانلارغا يەتكۈزۈشنى ئۆتۈندى. ئۇ يەنە بشكەك ئىسلام ئۇنۋېرستېتغا كومپيۇتېرلارنى ئېلپ بېرشنى ۋەدە قلدى.

قرغزستان مۇسۇلمانلرى نامدن مۇراتالى هاجى پرېزدېنتقا قۇرئان كەرم سوغا قلدى. بۇ ئۇچرشىش ئىللق، دوستانە كەيپيات ئىچدە ئۆتتى.

ئۆز مۇخبرمز

ش.ئۇئاردىكى ئىنسان ھەقلىرىنىڭ قاتتىق دەپسەندە قىلىنىشى

(ش.ئۇئارنىڭ 50 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن)

1955-يىلى 1-ئۆكتەبىردە كوممۇنىست خىتاي ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن سۈنئىي ھالدا ئالدامچىلىق يۈزىسىدىن قۇرۇلغان بۇ ئاۋتونوم رايوندا مانا توپ-توغرا 50 يىلدىن بۇيان خەلقىمىزنىڭ ئەڭ ئاددىي ئىنسان ھەقلىرى قاتتىق دەپسەندە قىلىنىپ كۆپ ۋاقىتلاردا جىسمانىي قىرغىنچىلىق دەرىجىسىگە بېرىپ يەتتى. مەسىلەن: ئاتالمىش ئاۋتونومىيە قۇرۇلۇپ كۆپ ئۆتمەيلا خوتەندە مىللىي ۋە دىنىي ئەركىنلىكنى تەلەپ قىلىپ قوزغىلىپ چىققان ئابلىمىت داموللا، فەتھىددىن مەقسۇم، باقى داموللا، خەلىچىخانىلار يېتەكچىلىكىدىكى خەلقنى خىتاي ھاكىمىيىتى مۇنتەزىم ئارمىيە، قوراللىق ساقچى قىسىملارنى ئىشقا سېلىپ، رەھىمسىزلىك بىلەن باستۇرۇپ مىڭلىغان ئۇيغۇرنى قىرغىن قىلدى ۋە تۈرمىگە قاماپ ئازابلىدى. 1957-1958-يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان «سايراپ ئېچىلىش»، «ستىل تۈزىتىش» دەپ نىقاپلانغان باستۇرۇش ھەرىكىتىدە زىيالىلار، كادىرلار، ئۆز پىكىرلىرىنى ئوچۇق ئېيتىشقا زورلاپ ئويۇشتۇرۇلدى. نەتىجىدە كومپارتىيەنىڭ مىللىي سىياسىتىگە تەنقىدى پىكىر ئېيتقانلار «يەرلىك مىللەتچى ئۇنسۇر» دېگەن قالپاق كەيدۈرۈلۈپ خىزمەتتىن ھايدالدى. بىر قىسمى تۈرمىلەرگە قامىلىپ سوتلاندى ۋە جازا لاگېرلىرىغا تاشلاندى. مەسىلەن: ئاۋتونوم رايون مۇئاۋىن رەئىسلىرى م. ئىمىنوۋ، ئە. ئىسھاقوۋ، ئا. زاكىروۋ مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ نازىرى ز. سەمەدى، خەلق ئىشلار نازىرى – ئى. توردى، سودا نازارىتىنىڭ نازىرى – ئابلىز قارى، ئۈرۈمچى شەھەر باشلىقى – ئا. سەئىدى، ئىلى ئوبلاستىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئا. ئەيسا باشلىق مىڭلىغان رەھبىرى كادىرلار، زىيالىلار ۋە مۇتىۋەر دىنىي زاتلار زەربىگە ئۇچرىدى. ئابدۇرېھىم ئەيسا بۇ مۇدھىش ھەرىكەتنىڭ دەسلەپكى قۇربانى بولدى.

شۇندىن كېيىن «سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، «خەلق كوممۇنىسى» قاتارلىق خەلققە قارشى سىياسەتلەر نەتىجىسىدە ئىختىسادىي كرىزىس يۈز بېرىپ خەلق بىر پارچە نانغا زار ھالەتكە كەلتۈرۈلدى.

ئىسلام دىنىغا قارشى ئاتېئىزم تەشۋىقاتى كۈچەيتىلىپ مەسچىتلەر يېپىلىشقا باشلىدى. ئۇيغۇر ۋە باشقا يەرلىك خەلق ئۆز ۋەتىنىدە ئىككىنچى سورتلۇق پۇقراغا ئايلىنىپ قالغاچقا چەت ئەللەردىن باشپانا تىلەش بىلەن جان ساقلاپ قېلىش كويىغا چۈشىشكە مەجبۇر بولدى. 1962-يىلى غۇلجا شەھرىدە 29-ماي ۋەقەسى يۈز بېرىپ ئۇنىڭغا 10 مىڭ ئەتراپىدا ئۇيغۇر قاتناشتى. بۇ تىنچ نامايىشتا چەتكە كېتىش تەلىۋىدىن كۆپرەك «خىتايلار ۋەتىنىمىزدىن چىقىپ كەتسۇن»، «بىزگە مۇستەقىللىق كېرەك» شۇ ئارلىرى ئوچۇق توۋلاندى. بېيجىڭنىڭ يول يورۇقىغا ئاساسەن ئىلى ئوبكومىنىڭ بىرىنچى سېكرېتارى جاڭ شىگۇڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوراللىق تىنچ نامايىشچىلارغا پۇلېميوت، ئاۋتوماتلاردىن ئوق ئاتقان خىتاي ھەربىيلىرى بەزى مەلۇماتلار بويىچە 117 ئۇيغۇرنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، نەچچە يۈز ئادەمنى يارىدار قىلدى. كېيىن بىر قانچە مىڭ ئادەم تۈرمىگە قامالدى. ئۆز خەلقىغە قارىتىپ ئوق ئېتىشنى رەت قىلغان بىر ئۇيغۇر ئەسكەرنى خىتايلار ئېتىپ تاشلىدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن پۈتۈن ئۇيغۇرستان بويىچە «چەت ئەلگە باغلانغان ئۇنسۇرلارنى باستۇرۇش» يۈرگۈزۈلۈپ ھەر بىر ناھىيە شەھەر ۋە يېزىلاردا «چەتكە باغلانغان ئەكسىل ئىنقىلابى گۇرۇھ»لار ئويدۇرۇلۇپ چىقىلىپ كۆرنەكلىك زىيالىلار، ئابرويلۇق كىشىلەر، ئوت يۈرەك ۋەتەنپەرۋەر ياشلار تۈركۈملەپ تۈرمىلەرگە تاشلىنىپ ئازابلاندى. يېزىلاردا

«سىنىپى كۈرەش» قايتىدىن كۈچەيتىلىپ «پومېشچىك، باي دېھقان، ئەكسىل ئىنقىلابچى، بۇزۇق ئۇنسۇر، ئوڭچى – يەرلىك مىللەتچى»لەردىن ئىبارەت بەش خىل ئۇنسۇر ھەسسىلەپ كۆپەيتىلىپ قۇللارچە ئىشلىتىلدى. يارىم ئاچ بۇ بىچارىلەرنىڭ ئائىلە ئەزالىرى ۋە تۇققانلىرى دۆلەت ئورۇنلىرىدىكى خىزمەتلىرىدىن ئايرىلدى. دىنىي زاتلار قاتتىق نازارەتكە ئېلىنىپ دىنىي ئېتىقاد چەكلەندى.

1966-يىلى ماۋنىڭ «بىۋاستە قوماندانلىقىدا» مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى دەپ ئاتالغان دۇنيا تارىخىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن قىرغىنچىلىق باشلىنىپ «كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلار»نى تەختىن چۈشۈرۈش ھەرىكىتى جەريانىدا دۆلەت كادىرلىرى مىللىي كادىرلار قاتتىق ھاقارەتكە ئۇچراپ ۋەزىپىلىرىدىن ئېلىپ تاشلاندى. بۇ ھەرىكەتتە جىسمانىي ئۇرۇپ قىيناش ئوچۇق ئاشكارە يۈرگۈزۈلۈپ بۇ ئادەتتە ئالدانغان ئۆسمۈر ستۇدېنتلارنىڭ قولى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. ئۇلارغا ماۋغا سادىق ھەربىي قىسىملاردىكى خىتاي كومىسسارلىرى بۇيرۇق بېرىپ تۇراتتى. ئاۋتونوم رايوننىڭ مىللىي رەھبەرلىرىنىڭ بېسىم كۆپچىلىكى شۇ جۈملىدىن مۇئاۋىن رەئىس م. ئىمىنوۋ يەنە «تارتىپ چىقىلىپ» بىرىنچى نومۇرلۇق مىللىي بۆلگۈنچى» دەپ ئېلان قىلىنىپ ئاشكارە ھالدا كۈرەش قىلىنىپ، خەلقنىڭ كۆزىچە ئۇرۇپ، قىيناپ ئازابلاندى. ئە. ئىسھاقوۋ، ئا. زاكىروۋ، ئى. توردىلارمۇ كۈرەشكە تارتىلىپ تۈرمىگە تاشلاندى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. زۇلۇم كۈچەيسە قارشىلىقمۇ كۈچىيىدۇ ئەلۋەتتە. بۇ ھەرىكەت داۋامىدا خەلقىمىزنىڭ مىللىي مەنپەئەتنى قوغداش يولىدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر ستۇدېنتلىرىنى ئاساس قىلىپ تەشكىللەنگەن. «3-روتا» دەپ ناملانغان ستۇدېنتلار ئاۋتونوم رايوندىكى مىللىي سىياسەتنى ئوچۇق تەنقىت قىلىپ تەشۋىق پائالىيىتى ئېلىپ باردى. م. ئىمىنوۋنى ھىمايە قىلدى. لېكىن، كۆپ ئۆتمەي بۇ ياشلىرىمىز باستۇرۇشقا ئۇچراپ يېزىلارغا ھەيدەلدى. مانا شۇ ئېغىر ۋەزىيەتتە مەخپىي ھالدىكى شەرقىي تۈركىستان خەلق ئىنقىلابى پارتىيىسى پائالىيىتىنى ئاكتىپلاشتۇرۇپ، پارتىيە ئەزالىرىنى كۆپەيتىش بىلەن تەشۋىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ خەلقنى قوزغاپ مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرۈشكە جىددىي كىرىشتى. ئەپسۇسكى بۇ مەخپىي پارتىي سېپىگە ئۇرۇپ كىرگۈزۈلگەن. خىتاي جاسۇسلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىقى، ئىنقىلاب سېپىدىكى بەزى تۇراقسىزلارنىڭ خائىنلىقى، ياردەم قىلىشقا ۋەدە بەرگەن چەت ئەلنىڭ يۈز ئۆرۈپ كېتىشى ئاقىۋىتىدىن بۇ پارتىيە چوڭ زەربىگە ئۇچرىدى.

1970-يىلى پارتىيەنىڭ رەھبەرلىرىدىن م. ئىمىنوۋ، ت. قۇربان، ن. ئۆمەر قاتارلىق 120 كۆپرەك كىشى ئۈرۈمچى، قەشقەر، غۇلجا، بورتالا قاتارلىق جايلاردا ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇيغۇرستان بويىچە 60 مىڭ ئۇيغۇر قامالدى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى 5 يىلدىن تارتىپ ئۆمۈر ۋايەتلىككىچە تۈرمە جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

1976-يىلى ماۋ ئۆلگىچە داۋام قىلغان بۇ ھەرىكەت داۋامىدا ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ئېغىر دەپسەندە قىلىشقا ئۇچرىدى. مەسىلەن: 1967-يىلى 16-ئاپرېل كۈنى خوتەن ۋىلايەت قاراقاش ناھىيە ياغاچچى يېزىسىدىكى كوممۇنا كومپارتىيە سېكرېتارى ۋاڭ گوتەينىڭ ئويۇشتۇرۇشى بىلەن يىغىن ئېچىلىپ ئۆمەر ۋە قۇربان ئىسىملىك ئىككى دېھقان كۈرەش قىلىنىپ بويىنىغا قۇرئان ئېسىلدى. ۋاڭ ئۇلارغا قولىنى شىلتىپ «خۇدانى يوق دە، بويىنىڭدىكى قۇرئاننى چىقىرىپ يەرگە ئات، دەسسە» دېگەن. بۇ ئىككى دېھقان خىتاي ئەمەلدارنىڭ ئەمرىنى ئىجرا قىلمىدى. ۋاڭ دەرغەزەپ بولۇپ «ئۇر!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. قاتتىق ئۇرۇلغان ئۇ ئىككىسى يېرىم سائەتتىن كېيىن ھوشىدىن كەتتى. ئۇلارغا سوغ سۇ چېچىلىپ ھوشىغا كەلتۈرۈلدى. ۋاڭ يەنە ۋاقىرىدى.

8 ياشلىق گۈلجامال 14 ياشلىق ئابدۇلېتىپ 38ياشلىق ئارزۇگۈل

(ۋەھشىي خىتاي ساقچىلىرى تەرىپىدىن بىگۇناھ قىناپ ئۆلتۈرۈلگەن بىر ئۇيغۇر ئائىلىسىدىكىلەر)

«خۇدانى يوق دە!» ھالسىزلانغان دېھقانلار بېشىنى چايقىدى (يەنى دېمەيمىز دېگەن مەنىدە). ئۇلار قۇرئاننى مەيدىسىگە بېسىپ ياتاتتى. ۋاڭ ئۇلارنى تەكرار ئۇرۇشقا بۇيرىدى. شۇنداق قىلىپ ئىككى سائەت داۋامىدا ئۇرۇلغان دېھقانلار جان ئۈزدى. بۇ دەھشەتلىك پاجىئەنى كۆرۈپ تۇرغان 10 نەچچە ھامىلىدار ئاياللار ھوشىدىن كېتىشتى. ۋاڭ كۆرەڭلەپ «قېنى سىلەرنىڭ خۇدايىڭلار؟ راستىن بار بولسا، نېمە ئۈچۈن بۇ تەلەيسىز بەندىلىرىنى قۇتقازمايدۇ؟ نېمە ئۈچۈن مېنى جازالىمايدۇ؟» دەپ كىنايىلىك ھىجايدى. 15 كۈن ئىچىدە موشۇ ئۇسۇل بىلەن 17 ئادەم ئۆلتۈرۈلدى. شۇ يەردىكى مەسچىت ئىمامى چوشقىخانىغا ئايلاندۇرۇلغان مەسچىتتە چوشقا بېقىشقا مەجبۇرلاندى. ئىمام: «بۇ ئاللاھنىڭ ئۆيى، بۇ مۇبارەك يەردە چوشقا باقالمايمەن» دەپ خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ بۇيرىقىنى رەت قىلدى. شۇ ئىمام ئۈچ كۈن ئېسىپ قويۇلۇپ قىينالدى. بىر ھەپتىدىن كېيىن ئۇ ئېسىلىپ ئۆلتۈرۈلدى. خىتاي زالىمى ۋاڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىككى يىل ئىچىدە ئەشۇ يېزىدىن 5 مىڭ ئادەم باشقا جايلارغا قېچىپ كەتكەن. بىر قىسمى تەكلىماكاننىڭ يىراق جايلىرىدا يوشۇرۇنۇپ ئۇچلىق قىلىپ جان ساقلىدى. 1968-يىلى يازدا بىر ئۇيغۇر ئانىنىڭ ئۆيىدىن قۇرئان تېپىلغىنى ئۈچۈن مەزلۇمنىڭ ئىككى قولىدىن ئېسىپ قويۇپ ئىشتىنىنىڭ ئىككى پۇشقىغىنى باغلىۋېتىپ يوقىرى تەرەپتىن مۈشۈك قويۇۋەتكەن. ئانىنىڭ بەدىنىنى مۈشۈك تاتلاپ قان قىلىۋەتكەن. ئانا ھەر قېتىم ئاغرىقى چىدىماي ۋاقىرىغاندا خىتاي ئەمەلدارى ۋە ئۇنىڭ غالچىلىرى قاقاھلاپ كۈلۈشكەن. ئانا بۇ قىيناق ۋە ھاقارەتتىن بىر ھەپتە قىينىلىپ جان ئۈزگەن.

1970-يىلى قىشتا سۇ قۇرۇلىشىغا چۆل دالىغا ھايدالغان دېھقانلار ئۆيىگە قايتىشقا ۋاڭ گوتەينىڭ رۇخسەت قىلمىغانلىقى سەۋەبىدىن بىر كېچىدە يەتتە ئادەم توڭلاپ ئۆلگەن. بۇ ھادىسە بولۇپ كۆپ ئۆتمەي جاللات ۋاڭ گوتەينىڭ ئۆلىكى دەرەختە ئېسىلغان ھالدا تېپىلغان. دېمەك ئۇيغۇر ۋەتەنپەرۋەرلىرى بۇ خىتاي زالىمدىن ئەنە شۇنداق ئۆچ ئالغان. بۇ پەقەت ئون مىڭلارچە ۋەقەلەردىن بىرسىدۇر.

1980-يىللارنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسىتىگە قارشى ئۈرۈمچى، قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن، بورتالا قاتارلىق شەھەرلەردىكى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار نارازىلىق نامايىشلىرى ئۆتكۈزۈپ ئىنسان ھەقلىرىنىڭ دەپسەندە قىلىنىۋاتقىنىغا، ئاتوم سىناقلىرىغا، كۆپلەپ خىتاي كۆچمەنلىرىنى يۆتكەپ كېلىشكە قارشىلىق بىلدۈردى.

1989-يىلى 19-ماي كۈنى ئۈرۈمچىدە 20 مىڭدىن ئارتۇق مۇسۇلمان كوچىغا چىقىپ نامايىش قىلىپ ئىسلامغا قارشى كىتاپنىڭ نەشر قىلىنغىنىغا نارازىلىق بىلدۈردى. بۇ تىنچ نامايىش باستۇرۇلۇپ 500 ئادەم قاماققا ئېلىندى. ئىككى ئاي كېيىن ئۇلاردىن 170 ئادەم ھەر خىل مۇددەتكە قاماق جازالىرىغا ھۆكۈم قىلىندى.

1990-يىلى 5-ئاپرېلدا قەشقەر ئەتراپىدىكى بارىن يېزىسىدا زەيدىن يۈسۈپ يېتەكچىلىكىدىكى بىر توپ ۋەتەنسۆيەرلەر خەلق مەنپەئەتلىرىنى ھىمايە قىلىپ يەر مەسىلىسى، تۇغۇت چەكلەش، دىنىي ئەركىنلىك قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە تىنچ تەلەپلەرنى قويدى. ئەمما بۇ يوللۇق تەلەپلەر قەتئىي رەت قىلىنغاندىن كېيىن ھەمدە تۇتقۇن قىلىنىش خەۋپى ئالدىدىلا ئۇلار قوراللىق قارشىلىق كۆرسەتتى. نەتىجىدە بۇ جەڭدە 5-ئاپرېلدىن ماي ئېيىنىڭ ئاخىرىغىچە 60 دېھقان ئۆلتۈرۈلدى. 1992-يىلغىچە جەمئىي 5 مىڭ ئادەم تۇتقۇنغا ئېلىندى. 120 دىن ئوشۇق ئادەم ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى.

1991-يىلى خىتاي ھاكىمىيەت دائىرلىرى كۆرنەكلىك تارىخچى، يازغۇچى ۋەتەنپەرۋەر تۇرغۇن ئالماسنىڭ «ئۇيغۇرلار» قاتارلىق ئۈچ كىتابىنى تەنقىت قىلىشنى كەڭ قانات يايدۇردى. خىتاي ھاكىمىيىتىنىڭ ش.ئۇئاردىكى ۋەكىلى ۋاڭ ئىنماۋ ئوتتۇرىغا چىقىپ «تۇرغۇننى چوقۇم كۈرەش قىلىپ جازالاش كېرەك» دەپ جار سالدى. بۇ كىتاپلار خىتاي مۇستەملىكچىلىرىگە تارىخىي فاكتلار ئارقىلىق ئەجەللىك دەككە بېرەلىگەن بولۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ، بولۇپمۇ ياشلارنىڭ سۆيۈملۈك كىتاپلىرىغا ئايلانغان ئېدى. خىتايلار ت. ئالماسنى «مىللىي بۆلگۈنچىلىكنىڭ ئىدېئولوگى» دەپ يېزىشتىن چەكلەپ نەزەربەنت قىلدى. ھەقىقەتەنمۇ 1990-يىللاردا ئۇيغۇرستاندىكى ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ئويغىنىشى يارقىن كۆرۈلدى. بۇنىڭدا يەنە قارغىلىقتىكى ئاتاغلىق ئۆلىما ئابدۇلھېكىم مەقسۇمنىڭ قولىدا ئوقۇپ چىققان تالىپلارنىڭ رولى چوڭ بولدى. خىتاي ساقچىلىرى تەرىپىدىن 26 يىل تۈرمىگە قامالغان بۇ ئۆلىما تۈرمىدىن چىقىپ ياشلارنى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھتا تەربىيەلەپ، ۋەتەن سۆيەرلىكنىڭ نەمۇنىسىنى ياراتتى. (ئۇ يەنە قاماققا ئېلىنىش ئالدىدىلا ۋاپات بولدى)

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

ش. ئابدۇرېھىم

Хәйрихаһлиқ сәпәр

Йеқинда «Иттипақ» жәмийитимизниң аяллар кеңишиниң чақириғиға аваз қошқан Бишкек йенидики Лебединовка мәһәллисидә истиқамәт қиливатқан уйғур аяллиридин Хелчәм-һажим, Ильһамийә-һажимларниң тәшкиллиши билән шу мәһәллидики Ғунчәм Һезбақиева 1000 сом, Һелчәм-һажи – 300, Рукийәм-һажи – 250, Ильһамийә-һажи – 200 сомдин, Турсунай, Һәлимә, Гүлшат, Һәлимә, Гүлнар, Рәшидә, Аминә, Хәлидә, Зәйнәбқиз вә башқиларниң ярдими билән 4550 сом пул жиғилип, униға 15 комплект простынь, 15 пар аяқ-кийим, шундақла йәнә печенье, конфет, нан қатарлиқ йемәкликләрдин ибарәт соға тәйярлинип, мәзкүр мәһәллә ақсақаллиридин Турсун-һажи, аяллар кеңиши рәиси Х. Турдиева, «Иттипақ» гезити муһәррир Ш. Абдуреһим вә Хелчәм-һажи, Ильһамийә-һажилар бирликтә Москва райони Петровка йезисидики балилар шипаханә-санаторийәсидики кесәлчан өсмүрләргә тәқдим қилинди. Санаторийә хизмәтчилири коллективи намидин завхоз Һ. Шәрипова бу ишни тәшәббус қилған «Иттипақ» жәмийити рәһбәрликигә вә бу ишни тәшкиллигүчиләргә сәмими миннәтдарлиқ билдүрди. «Иттипақ» рәһбәрлики намидин Ш. Абдуреһим бу хәйрихаһлиқ паалийәткә күч чиқарған афялларға вә Турсун-һажимға тәшәккүр изһар қилди. Һәмдә бу саваплиқ ишни бундин кейин һәм давамлаштурушқа тиришиш лазимлиғини тәкитлиди.

Өз мухбиримиз.

Книга о художественных ремеслах и промыслах уйгуров

Издательство «Дайк Пресс» выпустило книгу казахстанского уйгуроведа Рисалят Усмановны Каримовой «Художественные ремесла и промыслы уйгуров» (170 с. +52 илл., 2005). Исследование является результатом многолетней работы автора над проблемами прикладного искусства и истории материальной культуры уйгуров и основано на анализе исторических источников, коллекций предметов прикладного искусства уйгуров, хранящихся в музеях Казахстана и России, а также полевых материалов, собранных во время многочисленных экспедиций в места компактного проживания уйгуров в республиках Центральной Азии, а также поездок в города Восточного Туркестана.

В исследовании подробно изучены основные виды прикладного искусства уйгуров, прежде всего, уйгуров бывшего Советского Союза (Семиречье и Ферганская долина) . Специальные главы и разделы книги посвящены изучению изделий из металла (кузнечное дело, ювелирное ремесло, украшения, художественная чеканка), художественной резьбы по дереву (оформление жилища, бытовые изделия, оформление музыкальных инструментов, художественное плетение, обработка тыквы-горлянки), вышивки, одежды, кожевенного ремесла и войлока. Все эти элементы прикладного искусства рассматриваются в книге как в синхронном, так и в диахронном аспектах.

Очень важными являются также концептуальные разделы исследования. Первая глава книги предлагает обзор истории материальной культуры уйгуров, которая рассматривается в общем контексте истории уйгуров. Исторический обзор напоминает читателю основные этапы истории уйгуров, в том числе истории уйгурских государственных образований и рассматривает основные особенности развития культуры уйгуров в тот или иной период. В другой главе автором применен сопоставительный метод в обсуждении проблем художественные ремесел и промыслов уйгуров. Она акцентирует внимание на сравнительно-сопоставительное изучение прикладного искусства уйгуров с таковыми других соседних народов, которые отражают тесные исторические связи между этими народами. Автором удалось достаточно полно охарактеризовать элементы художественных ремесел и промыслов уйгуров, которые были заимствованы у других народов, прежде всего, у тюркских народов и таджиков Центральной Азии, а также у русских на территории Семиречья и Илийского края. Важным вкладом автора следует считать рассмотрение прикладного искусства уйгуров именно в центрально-азиатском контексте и выявление общности с другими родственными народами региона. Материалы, представленные в книге, еще раз показывают, что исторические связи уйгуров с народами Центральной Азии имеют древние корни. Влияние же других народов, прежде всего, китайцев, практически отсутствует в прикладном искусстве уйгуров, что исторически вполне объяснимо: территория уйгуров была захвачена и заселена китайцами только в недалеком прошлом и потому влияние китайской культуры носит поверхностный характер.

Опубликованная книга представляет интерес не только с академической точки зрения, как серьезное исследование по прикладному искусству уйгуров, но и с точки зрения популяризации материальной культуры уйгуров: она написана доступным языком и может быть рекомендована широкому кругу читателей, интересующихся культурой уйгуров. Большую ценность представляет достаточно большой по объему иллюстрационный материал, включенный в книгу (52 страницы).

Исследование Р.У.Каримовой уже получило высокую оценку в научных кругах. Давая свою оценку исследованию, ведущий эксперт по этнологии казахов Ш.Ж.Тохтабаева (автор недавно вышедшей книги «Серебряный путь казахских мастеров») отметила, в частности следующее:«Известно, что сближению и взаимопониманию народов, стабилизации межэтнических отношений более всего способствует познание культуры друг друга, постижение материальных и духовных ценностей, эстетических достижений. Этот труд, раскрывающий художественный потенциал уйгурских мастеров, будет содействовать духовному развитию нашего общества, способствовать взаимоуважению и сближению уйгурского и казахского народов, которые в течение веков имели дружеские связи друг с другом».

А. К. Камалов,
ведущий сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова МОН РК

قۇتلۇق دەرگاھ

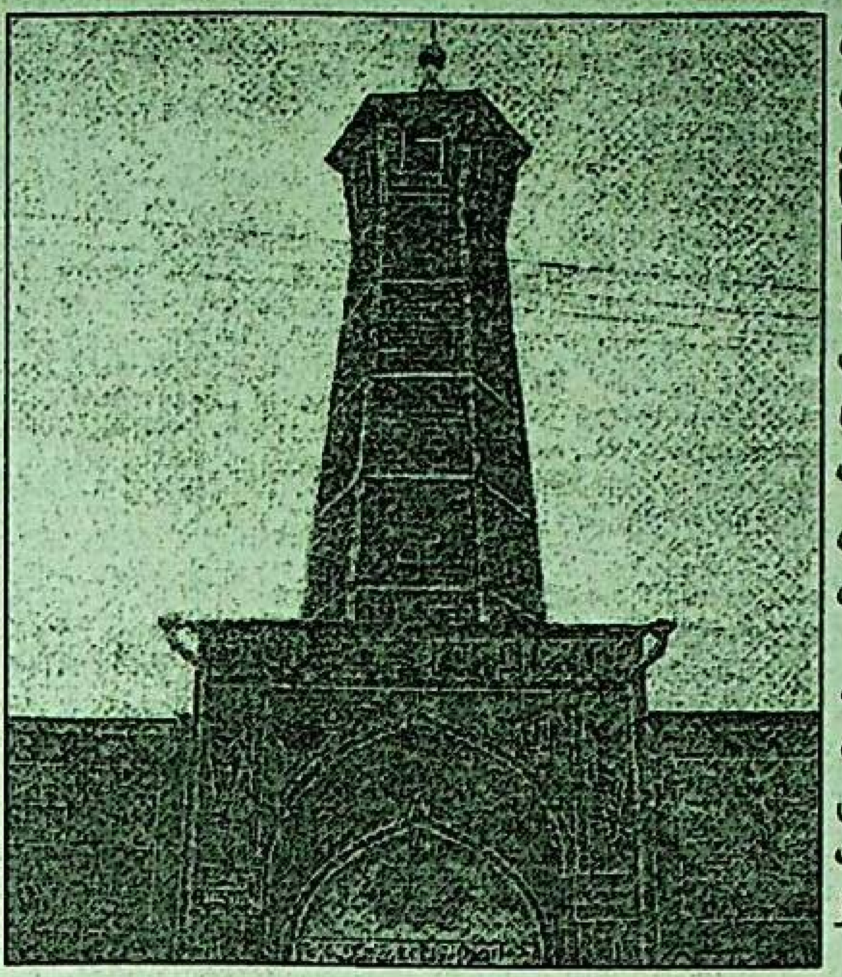

بۇ يىل 3-ئۆكتەبىر كۈنى توقماق شەھىرىدىكى شاكىرخان تۆرە ناملىق مەسچىتكە 140 يىل تولىشى مۇناسىۋىتى بىلەن توقماق جامائەتچىلىكى تەرىپىدىن چوڭ مۇراسىم ئۆتكۈزۈلدى. ئۇنىڭغا قاتناشقان 500 ئەتراپىدىكى ئادەمنىڭ ئالدىدا دەسلەپ سۆز قىلغان بۇخارادىكى «مىرئەرەب» ناملىق مەدرىسىدە ئوقۇپ كەلگەن موشۇ مەسچىت ئىمامى ئىمرجان قاسىموۋ مەسچىت تارىخى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ كېلىپ، شاكىرخان تۆرىنىڭ ھازىر توقماقتا ياشاۋاتقان ئەۋلاتلىرى مەسچىتنى ساقلاپ قېلىشتا ياردەم قولىنى سۇنۇپ كېلىۋاتقىنىنى بايان قىلدى.

توقماق شەھەر ھاكىمى ئا. سۇلايمانقۇلوۋ، شەھەرلىك كېڭەش رەئىسى ب. قادىرقۇلوۋ، توقماق شەھىرىنىڭ پەخرى تۇرغۇنى، ئاتاغلىق تىجارەتچى ئەلىجان ئىبراھىموۋ، ئۆزبەك مەدەنىيەت مەركىزى مەسئۇلى م. يۇسۇپوۋ قاتارلىق كىشىلەر تەبرىك سۆز قىلىشتى.

شۇنداقلا بۇ يەردىكى رۇس، تاتار، نېمىس، كورېيىسلارنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ مەسئۇللىرىمۇ تەبرىكلەشتى. يەنە توقماق شەھەر ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ مەسچىت قەۋملىرى جۈملىدىن ئىسسىقئاتا رايونى كەڭبۇلۇڭ يېزىسىنىڭ ئۇيغۇر جامائىتى سوغا سالاملار بىلەن كېلىپ قاتنىشىپ، تەبرىكلەشتى. مۇراسىم ئاخىرىدا قاتناشچىلارغا ئاش تارتىلدى.

ئا. غاپپار

قاراجىغاچ يېزىسى پېنسىئونېرلىرىنىڭ خوشاللىغى

ئىسمىنى مەلۇم قىلىشنى خالىمىغان بىر ساخاۋەتلىك ئۇيغۇر تىجارەتچىمىز يېزىمىزغا 105 تونىنا كۆمۈر كەلتۈرۈپ بېرىپ ھەممىمىزنى چەكسىز مىننەتدار قىلدى. ھازىرقى قىيىنچىلىق ۋاقتىدا پېنسىئونېرلار ئۈچۈن بىرەر تونىنا كۆمۈر ئېلىش مۈشكۈل ئىش. بولۇپمۇ شەھەردىن ئەكىلىش كىراسى قىممەت بولۇپ تونىنىسى 1800 سومغا توختايدۇ. موشۇ قىيىنچىلىقنى بىزنىڭ خەيرىخاھلىق تىجارەتچىمىز ھەل قىلىپ بەردى. بۇ ئەلۋەتتە ئەمۇنە بولارلىق ئىشتۇر. بۇ كۆمۈرنى يېزىدىكى «ئىتتىپاق» شۇبە رەئىسى كامىلجان نىيازوۋ مەسئۇل بولۇپ مەھەللىدىكى قىيىنچىلىغى بار ئۇيغۇر ۋە قىرغىز قاتارلىق مىللەت پېنسىئونېرلىرىدىن 110 ئائىلىنى ئېنىقلاپ چىقىپ ھەر بىر ئۆيگە 12 تاغاردىن (1 تونىنىغا يېقىن) كۆمۈر بەردى. بۇ ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا يىگىتبېشى ئابدۇمىجىت، توختاخۇن، يارمۇھەممەت، خاسىيەت، ھېلىمەم، ئامىنەم، زېۋىدەملەر مەسئۇلىيەتلىك بىلەن ھەققانىي خىزمەت كۆرسىتىپ كۆپچىلىكنى رازى قىلدى. كۆمۈر ئالغان بوۋاي، مومايلار بۇ ساخاۋەتچى تىجارەتچىمىزگە چىن قەلبىدىن تەشەككۈر ئېيتىپ، ئۇنىڭ ئىشلىرىغا بەرىكەت تىلەپ دۇئا بېرىشتى.

ن. ھەسەن

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر ئانىسى رابىيە قادىر خانىم شۋېدسىيەدە زىيارەتتە بولدى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىشىلىك ھوقۇق ۋە دېموكراتىيەسىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە يېتەكچىلىك رول ئوينىۋاتقان ئاتاقلىق سىياسىيون رابىيە قادىر خانىم ياۋروپادىكى بىر قانچە دۆلەتنى زىيارەت قىلىپ 11-ئۆكتەبىر چۈشتىن كېيىن سائەت 3 تە شۋېتسىيە پايتەختى ستوكگولمغا يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلاردىن 100 گە يېقىن قېرىنداشلىرىمىز ئارلاندا ئايرودرومدا خانىمنىڭ مۇبارەك قەدىمىنى تەبرىك ئەتتى. ئايرودرومدا رابىيە ئانىمىز شۋېدسىيەدە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلاردىن ھال سورىدى ۋە ئۇتۇق سۆزلىدى. ئۇتقىدا بۇ قېتىمقى سەپىرىنىڭ مەقسىدى ئۇيغۇرلارنىڭ دەرت ئەلىمىنى شۋېتسىيە ھۆكۈمىتى ۋە خەلقىغە ئاڭلىتىش ئۇيغۇر خەلقىغە ھەر تەرەپتىن غەرب دېموكراتىك ئەللىرىدىن ياردەم تەلەپ قىلىش ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى. زىيارەتنىڭ كۈن تەرتىپى بويىچە كەلگەن كۈندىن باشلاپ شۋېدسىيە پارلامېنتى، خەلقئارا كەچۈرۈم، شۋېدسىيە تاشقى ئىشلار مىنىسترلىكىدىكى مۇناسىۋەتلىك كىشىلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى ئۈستىدە تەپسىلى مۇزاكىرىلەر بولدى. بۇ يىغىنلاردا ئاساسەن ۋەتەن سىرتىدا تۇرۇپ خىتاينىڭ زۇلمىغا چىدىماي سىياسىي پانالىق تەلەپ قىلغان ئۇيغۇر مۇساپىرلىرىنىڭ پانالىق ئېلىش مەسىلىسىگە شۋېتسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدە ئەھمىيەت بىلەن قارىشى كېرەكلىكىنى قايتا-قايتا تەكىتلىدى. يىغىنلاردا يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادىن ياۋروپا ئەللىرىگە پانالىق ئىزدەپ كەلگەن ئۇيغۇرلار مەسىلىسىمۇ ۋەتەندىن چىققان ئۇيغۇرلارنىڭ مەسىلىسى بىلەن ئوخشاش مۇئامىلىدە بولۇشى كېرەكلىكى، چۈنكى ئۇلارنىڭمۇ ۋەتەنسىزلىك ئازابى ۋە ئېتنىك كەمستىلىش ئەھۋاللىرىنىڭ ئېغىرلىقى ئالاھىدە ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

12-ئۆكتەبىر كەچتە شۋېتسىيە ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن ئېپتارلىق سورۇنىغا رابىيە قادىر خانىم يولدىشى سىدىق ھاجى روزى ئەپەندىلەر بىلەن بىرگە كېلىپ، ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى بىلەن ئېپتار داستىرخاندا بىرگە بولدى. ئۇيغۇر قېرىنداشلار بىلەن بىللە ئۇيغۇرلارنىڭ بۈگۈنكى ئېھتىياجلىق تەغدىرى ئۈستىدە مۇزاكىرىلەر بولدى ۋە ئۇنىڭ ۋەتەندىكى تۇرمۇش ھاياتى توغرىسىدا جامائەتچىلىك بىلەن ئورتاق ھال مۇڭ قىلىشتى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنىنىڭ ئازاتلىقى يولىدا سىياسىي بەتتامال بىلەن بۈگۈنكى تۇرمۇشى بىلەن ئوغۇل، قىزلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن كۆپچىلىكنى خەۋەردار قىلدى. ۋەتەن سىرتىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتلىرى تېخىمۇ كۈچەيدى. شۋېتسىيەدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئىككى ئۇيغۇر تەشكىلاتىنىڭ بارلىق ئىختىلاپلىرىنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ ۋەتەن ئازاتلىقى ئۈچۈن ئاتلىنىشقا ئاۋاز قوشىدىغانلىق ئىرادىسى بىلدۈرۈلدى.

13-ئۆكتەبىر كەچتە شۋېتسىيە ئۇيغۇر كومىتېتى ۋە خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن ئۇيغۇر مەسىلىسىدىن شۋېتسىيەدە تۇرۇپ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنسان ھوقۇقلىرىغا ۋە تەغدىرىگە كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان ھەر ساھەدىكى مۇتەخەسسىسلەر ۋە مۇخبىرلارغا دوكلات بېرىلدى. يىغىن باشلىنىشى بىلەن شۋېتسىيە ئۇيغۇر كومىتېتىنىڭ رەئىسى كوروش سولتان [illegible] رابىيە قادىر ئازادلىقى تارتىۋاتقاندا ئىجات قىلغان «رابىيە قادىر» دېگەن ناخشىنى نەق مەيداندا ئورۇنلاپ قاتناشقۇچىلارنى قاتتىق تەسىرلەندۈردى ۋە رابىيە خانىمنى ئىختىيارسىز كۆز يېشى قىلدى.

يىغىن ناھايىتى قىزغىن كەيپىيات ئىچىدە داۋاملاشتى. [illegible] رابىيە خانىم مۇخبىرلارنىڭ سورىغان سوئاللىرىغا ناھايىتى ئەتراپلىق جاۋاپ بەردى. [illegible]

رابىيە خانىم شۋېتسىيەدىكى زىيارىتىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئاخىرلاشتۇرۇپ 14-ئۆكتەبىر كۈنى نورۋېگىيەگە يولغا چىقتى.

ش.ت.ئى.م

Миллий маарипимизға мунасивәтлик бирәр хошаллиқ аңлисам, өзәм йеңи туғулған балидәк болуп, көңлүм йоруп кетиду. Шундақ хәвәрләрниң бири «Уйғур авази» гезити арқилиқ йәткән еди. Өз вақтида мән вә тәңтушлирим һилим алған Калинин (һазирқи Туздыбастав) оттура мәктивиниң 10-уйғур синипиниң оқуғучиси Зумрәт Насирова өзиниң ихтидари, чоңқур билими билән һәтта Америкидикиләрни қайил қилип, техиму кәң билим йолиға атлиниш пурситигә еришипту. Бу, әлвәттә, интайин чоң утуқ, хошаллиқ, жутниң абройини көтирип, көпчиликни роһландурған, балилирини ана тилида оқутуштин әйминидиған ата-аниларни ойлинишқа давәт қилидиған һадисә.

Шуниң билән биллә бу – миллий маарипниң муқаррәр қанунийәтлириниң нәтиҗиси, ана тилидики билимниң, сөзсиз, үстүнлүклириниң новәттики көрүнүши. Новәттики дейишим, өткән жилила бу мәктәпни ана тилида тамамлиған үч оқуғучи «Алтун бәлгүгә» муйәссәр болди. Бийил йәнә икки қизимиз «Алтун бәлгүгә» еришти.

Ахирқи жилларда биз тәрәпләр тип барған өз ара күрәшниң аччиқ көрүнүши. Балилиқ чеғимизда буни биз аддийирақ – русчә вә уйғурчә оқуватқан балиларниң мусабиқиси, риқабәтчилиги, дәп чүшинәттуқ. Русчә оқуватқанлар бир аз тәкәббурирақ келидиған, өзлириниң бир үстүнлүк ниқавиға пүркәвелип, муамилә қилишқа тиришатти. Лекин биз тиришчан, тиртәк едуқ. Устазлиримизниң «Балилар, ана тилиңларда билим еливатисиләр, бу чоң амәт, җавапкәрлик. Тиришип оқуп, хәлқимизниң намини чиқириңлар», дегән сөзлири қәлбимизгә ғорур, ирадә беғишлатти. Шуңлашқиникин, ана тилимизда оқуғанлиримизниң һәм оқуш җәриянида, һәм ахирқи нәтиҗидә рус тиллиқ тәңтушлиримиздин бесип көрсәткүчләргә еришишимиз әнъәнивий һаләт болуп қалди. Рус синиплиридиму, әлвәттә яхши оқуған, миллий тәрбийиси шәкилләнгән балилар чиқип турди. Лекин умумий нисбәттә бәри бир ана-тилида билим алғанларниң бесимлиғини көрситип келиватиду, мәзкүр мәктәптин учум болғанлардин онлиған педагоглар, инженерлар, чоң тиҗарәтчиләр, алимлар өсүп йетилди.

Ярмәһәммәт Курбанниязов, Реһан вә Һаким Мухидиновлар, Абдуреһим Мәһәммәтов, Һебибуллам Қаһаров вә башқиму устазлиримиз – пәқәт мошу мәктәптила әмәс умумән миллий маарипимизға төһписи бар инсанлардур. Уларға инсаний, шагиртлиқ минәтдарлиғимизни һәр дайим қәлбимиздә сақлап жүримиз, әлвәттә. Бүгүнки күндә уларниң ишини Ғәйрәт Исраилов, Пәридәм Курбаниязова, Руқийәм Ғиясидинова, һәдә-сиңил Банум вә Гүлбаным Бавдиновалар кәби онлиған тәҗрибилик, илғар устазлар давамлаштуруватиду. Яшлар арисидиму өз ишиға пухта, билимлик, көйинидиған устазлар аз әмәс.

Бүгүнки миллий маарипимиз мәнивий қашшақлиқ, әбғаликниң тәсиридин өзиниң паалийәт тәсир даирисини чәкләшкә мәҗбур шараитта Зумрәт Насирова охшаш, пәрзәнтлиримизниң утуғи билән пәхирлинипла қоймай, уни аммиға кәңийрәк йәткүзсәк. Ечинарлиқ йери, мошу хил хәвәрләрни аңлашқа тугишликләрниң көпчилиги гезитимизни окимайду яки болмиса, окалмайду. Кейинки

Муһим мәсилә

Миллий маарипсиз милләт манқуртлуққа мәһкүм

Мәзкүр мәктәптә дәрис илгиридинла қазақ, уйғур вә рус тиллирида жүргүзүләтти. Қазақ балилири асасән ана тилида оқуса, уйғур балилири иккигә бөлүнүп, рус вә ана тиллиқ синипларда билим алди. Бүгүнки күндә маарипқа миллий яндишиш қазақ ата-аниларда техиму җиддийләшти. Шуңлашқа бу йәрдә вә умумән Талғир наһийәсидә өзгә тилда оқуватқан қазақ балилири йоқниң һесавида. Туздыбаставда этникилиқ руслар тамамән йоқ дегидәк. лекин уларниң йоқлуғини бизниң өз вақтидә русчә оқуп, миллийликтин жирақлашқан қериндашлиримиз билдүрмәй, орнини «толтуруп» келиватиду. Шунин нәтиҗисидә, рус тиллиқ синипларни толуқ дегидәк келип чиқиши бойичә уйғур болған балилар «көтиривалған».

Жуттики әһвални байқисам, бу вәзийәть кәлгүси жилларда йәниму җиддийлишидиғандәк туриду. Асасән әшундақ, өз вақтидә һәр хил сәвәпләр түпәйли, кирип қалған халта йолидин чиққуси кәлмәйватқанлар балилирини техиму манқуртлаштуруп, шу арқилиқ маарипимизға, кәлгүси миллий тәрәққият истиқбалиға чоң дәхил тәккүзмәктә. Бу бир жут миқиясидики миллий можудатлиғимизниң һаят мамати үчүн уйғурларниң ичидә келгән

Әң муһими, улар өзлириниң миллий тәәллуқлиғини, милләт алдидики бир кишилик бурчини һес қилип, өз жутиға, хәлқигә қолидин келишичә хизмәт қилишқа интилидиған инсанлардин болди.

Жутда ишлири хелә тәл-төкүс бир түркүм тежарәтчи яшлар бар. Улар чоң өйләрни селиш, чоң тойларни ойнаш биләнла чәкләнмәй, өзлириниң ана мәктиви шәкилләндүргән ғорурға, вижданиға әмәл қилип, жут ишлирида, мәдәний-маарип мәсилиләрдә мәрт-мәрданилиғини көрситип келиватиду. Зумрәтни ана тилида оқутуп, қизиниң қәйт қилинған утуқлириға зәмин яритип бәргән инимиз Дильшат Насыровму интайин ғурурлуқ жигит. Руслан Балтиевни алаһидә жутқа тәклип қилип, учришиш уюштуруши шуниң бирла яркин ипадиси. Униң яшлиримизни җисманий вә роһий җәһәттин сағлам тәрбийәләштә қошиватқан төһписини җамаәтчилик яхши билиду.

Әшундақ миллий роһ, пухта билимгә зәмин бир нәччә әвлат устазлириниң әстайидил әмгиги миллий маарипқа чәксиз етиқати, юксәк ихтидари нәтиҗисидә шәкилләнди Ибадәт Җаһанова, Илахун Әнсәров, Лена Зординова, Пәһирдин Хәйридинов,

әвлатни әшуларниң мүшкүл әһвалидин сақлап қалалайдиған бирла амил – у миллий маарип. Мәнивий можудатлиғимиз, мәнпийәтилиримизниң мәнбәси вә капалити – миллий ммарипта. Униңсиз милләт маңқурлуққа мәһкүм. Бу көптин бери тәстиқлинип, ейтилип келиватқан һәқиқәт.

Яш ата-анилар өз пәрзәнтлиригә мәктәп таллаш мәсилисидә әшу һәқиқәтни етиварға елип туруп яндашмиса, биз кәлгүси әвлаттин пүтүнләй айрилимиз. Ойлаймәнки, Зумрәтниң утуғи вә шуниңға охшаш, йүзлигән көрсәткүчләр җай-җайларда тегишлик дәриҗидә дайимән тәрғийбат қилинса, миллий мәктәпткә нисбәтән натоғра чүшәнчә пәйдин-пәй өзгириши керәк. Мошу йөнилиштики паалийәт, болупму йеңи оқуш жили бишлиниш һарписида җай-җайлардики жигитбашлири, мәдәнийәт мәркәзлири, җәмийәтлик бирләшмә, тәшкилатлар тәрипидин җиддий уюштурулиши һәр бир жут мәктәп, ахирқи нәтиҗидә миллитимиз үчүн һаятий муһимдур.

Әнвәр Һаҗиев, әдлийә пәнлириниң намзити, доцент
(«Уйғур авази» гезитидин елинди)

تەھرىراتقا خەت

مەن يازغۇچى ياكى شائىر ئەمەسمەن. ئۆزەمنىڭ مۇساپىرلىق ھاياتىمدا ئوقىغان كىتاپ، گېزىت-ژۇرناللاردىن ياقتۇرۇپ يېزىۋالغان تارىخچىلارنىڭ، قەھرىمانلىرىمىزنىڭ، شائىر-يازغۇچىلارنىڭ ئەقىل سۆز، ماقاللىرىنى توپلىدىم. بۇ ھاياتىمدىكى قىيىنچىلىق، خاپىلىق، روھى چۈشكۈنلۈك ۋە روھى ئازاپ تارتقان كۈنلىرىمدە ماڭا چوڭ مەنىۋى مەدەت بەردى. شۇڭا بۇ ئۇلۇق سۆزلەرنى گېزىتىمىز ئارقىلىق يەنە بىر قېتىم خەلقىمىز بىلەن ئورتاقلىشىشنى خالىغان بولار ئىدىم.

ۋەتەننى سۆيۈش ھەققىدە:

1. يولدىن ئازسىمۇ – يۇرتىدىن ئازماپتۇ؛
2. ئۆزەڭ ئۈچۈن كۈلەرسەن، يۇرتۇڭ ئۈچۈن ئۆلەرسەن؛
3. ئەلگە ئەر كېرەك – ئەرگە ئانايەر كېرەك؛
4. ياخشى ئەلنىڭ بالىسى خار بولسىمۇ قۇل بولماس؛
5. مۇساپىر كۈلگەن بىلەن، دىلى يىغلايدۇ.

ئىنسان ھاياتىدا زۆرۈر بولغان تۆرت تۈرلۈك ياخشىلىق ۋە سەلبى ئىشلار ھەققىدە:

1. تۆرت نەرسىدىن ئىنسان ئۆزىنى تارتىشى كېرەك. قەھر غەزەپتىن، ماقتانچاقلىقتىن، ئىچى تارلىقتىن، تاماخورلىقتىن؛
2. تۆرت نەرسە ئىنساننىڭ گۇمران بولىشىنىڭ بەلگۈسى: ئاداۋەت، ھەسەتخورلۇق، غېيۋەت، خىيەنەتلەردۇر؛
3. تۆرت نەرسىدىن ئىنسان ھەزەر ئەيلىشى كېرەك. كېبىرلىك، جاھىللىق، بېخىللىق، تەكەببۇرلۇقلاردۇر.

تۆرت تۈرلۈك نەرسە ئىنسانلاردا مۇنداق تاماملىنىدۇ. يالغانچىلىق – رەسۋا بولۇش بىلەن، ھورۇنلۇق – خارۇزارلىق بىلەن، قوپال سۆز – ئۆگۈشسىزلىق بىلەن.

تۆرت نەرسە ئىنساننىڭ ئابرويىنى تۆكىدۇ. خوشامەتچىلىك، ئاچكۆزلۈك، سىر ساقلىماسلىق، چېچىلاڭغۇلۇقلاردۇر.

تۆرت نەرسە ئىنساننىڭ بەخت-ئىستىقبالىنىڭ خەۋەرچىسىدۇر. ۋاپادارلىق، مۇلاھىملىق، كەمتەرلىك، ئادىللىقلاردۇر.

توپلىغۇچى توختىغوجا ھاجى

«ئىتتىپاق» گېزىتىمىزنىڭ سۈپىتى ۋە ئابرويى ئۆسمەكتە

بىز بۇ گېزىتنىڭ بىر قانچە يىللاردىن بېرى بېسىپ ئۆتكەن يولىغا ۋە ئۇنىڭ پائالىيىتىگە نەزەر سېلىپ كۆرەيلى. روزىمۇھەممەت ئابدۇلباقىيېۋ «ئىتتىپاق»قا رەئىس بولغاندىن كېيىن گېزىتنىڭ سۈپىتىنى ياخشىلاشقا كۆڭۈل بۆلۈپ مۇھەررىرلىككە ۋە تەھرىر ھەيئەتلىككە قولىدىن ئىش كېلىدىغان نەشرىياتچىلىقتىن، سىياسەت، تارىخ ۋە ژۇرنالىستىكىدىن خەۋەردار ئادەملەرنى جەلىپ قىلدى. ئۇ دائىم يازدەمدە بولۇپ ئۆز پىكىرلىرىنى بېرىپ تۇردى. با مەسلىھەت ئىش ئېلىپ باردى. شۇڭا گېزىت مەزمۇن ۋە تېخنىكىلىق جەھەتلەردىن سۈپىتى بارغان سېرى ياخشىلىنىپ باردى. ئۇ قىرغىزستانلىق ئۇيغۇرنىڭلا ئەمەس ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بارلىق ئۇيغۇرلارنىڭ قىزىقىپ ئوقۇيدىغان، سېغىنىپ كۈتىدىغان سۆيۈملۈك گېزىتىغا ئايلاندى. ئۇنىڭ سەۋەپلىرى تۆۋەندىكىچە.

1-بىزنىڭ گېزىتىمىز ئۈچ يېزىقتا – ئۇيغۇر ئەرەب ئېلىپبەسى، ئۇيغۇر كىرىلل ھەرپى ۋە رۇس يېزىغى بويىچە يورۇق كۆرۈۋاتىدۇ. بۇ ياش قېرىنلارغا، رۇس تىللىقلارغا قولايلىق يەرلىك ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئۇ كۆشلۇق بولۇۋاتىدۇ.

2-گېزىتىمىز دەسلەپكى سەۋىيەسىدىن ھالقىپ مىللىتىمىزنىڭ دۇنيادىكى بىردىن بىر يېتەكچى سىياسى ئورنى بولغان دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيىنىڭ مۇراجىئەت، خىتاپنامە ۋە باشقا ماتېرىياللىرىنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ۋە دۇنيا يۈزىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا ئوقۇرمەنلەرگە تونۇشتۇرۇش رولىنى ئويناۋاتىدۇ. ئۇنىڭ مىسالى بۇ يىل ئىيۇلدا دۇنيا ئۇيغۇر قۇرۇلتىيى ئىجرائىي كومىتېتىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق يىغىنى ماتېرىياللىرى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ پەخرى رابىيە قادىر ھەققىدىكى ماتېرىياللاردۇر.

3-گېزىتىمىز كېيىنكى ۋاقىتلاردا جۈرئەتلىك، دادىللىق بىلەن ۋەتىنىمىز ۋە چەتئەللەردە يورۇق كۆرگەن، خىتاي دائىرلىرى چەكلىگەن ياكى ئاۋتورلىرىنى تەقىپ قىلغان ئەسەرلەرنى خەلقىمىز بىلەن يۈز كۆرۈشتۈردى. مەسىلەن: «ياۋا كەپتەر» (ۋەتەندە بېسىلغان)، «باشسىز گەۋدە» (چەتئەلدە بېسىلغان) قاتارلىق سىياسى مەزمۇنى كۈچلۈك، مۇستەملىكىچىلىككە قارشى روھتا يېزىلغان ماقالىلارنى باسقانلىغى ئۇچۇق فاكتۇر.

گېزىتىمىزنىڭ مەزمۇن سۈپەت جەھەتتىن ئۆسۈپ بارغانسېرى ئۇنىڭغا بولغان قىزىقىش ۋە تەشەككۈرلەر ئانا-ۋەتىنىمىزدىن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جۇمھۇرىيەتلەردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلاردىن كېلىۋاتىدۇ. بۇ يىل ۋەتەندىن كەلگەنلەر بۇ گېزىتنى ئۇياقتا تاپقانلار تونىيا بىلىپ نەتىۋالاپ ئوقۇيدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆز رازىمەنچىلىكلىرىنى بىلدۈرۈشتى. مەن يېقىندا ئالمۇتىغا بىر نەچچە قېتىم بېرىپ جامائەت توپلاشقان سورۇنلاردا «ئىتتىپاق» گېزىتى ھەققىدە بولغان گەپ-سۆزلەرنىڭ شاھىدى بولدۇم. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇ گېزىت ھازىر ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى ئىجتىمائىي – سىياسى گېزىت بولۇپ قالغانلىقىنى، ھازىرقى ۋەتەن ئىچى تېشىدىكى ئەھۋاللارنى «ئىتتىپاق» گېزىتى ئارقىلىق ئوقۇپ تۇرىدىغانلىقلىرىنى تەكىتلەپ ئەلاجى بار قازاقىستاندا مۇشتەرى توپلاشنى ئۇيۇشتۇرۇشنى تەۋسىيە قىلىۋاتىدۇ. بۇ گېزىت شۇنچىلىك ئابروي تاپقانكى، ئۇنى كۆرگەن كىشىلەر خۇددى گۆھەر تېپىپ ئالغاندەك قولىدىن قولغا، ئۆيدىن ئۆيگە ئېلىشىپ ئوقۇيدىغان بولۇپ كەتكەن. خەلقنىڭ بۇ قىزغىنلىغىنى كۆرگەن بىر ۋەتەنپەرۋەر گېزىتنى كسېرو كوپىيەدىن چىقىرىپ يىغىن – سورۇنلاردا تارقىتىپ بەرگەن. مانا بۇ گېزىتىمىزنىڭ نەقەدەر ئابرويغا ئىگە بولغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. ئەندى موشۇ ئۇتۇقلار ئۆزىچىلا كېلىپ قالغىنى يوق. بولۇپمۇ، مۇھەررىر شەمسىدىن ئابدۇرېھىم، تېخرېداكتور زۇلفىيە قۇربانوۋالارنىڭ تىرىشىپ، جانكۆيەرلىك بىلەن ئىشلىشى تەھرىر ھەيئەتلەرنىڭ ھەمدە گېزىت جانكۆيەرلىرىنىڭ ۋە باشقا جامائەت ئەھلىنىڭ كۆڭۈل بۆلىشى چوڭ رول ئوينىدى، ئەلۋەتتە.

ئۇتۇق بار يەردە يېتەرسىزلىكلەر بولىدىغىنى تەبىئى. موشۇ نۇقتىدىن قاراپ بىز گېزىت تەھرىراتى، مۇھەررىر ۋە تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرىغا سەممىي دوستلۇق بىلەن مۇئامىلە قىلساق ھەممە ئىشنىڭ ياخشى بولىشىغا ئىشەنچىمىز كامىل. بىز ھەممىگە كەڭ قوساقلىق بىر مەقسەتلىك ھالدا قارىشىمىز كېرەك. بىرسىنىڭ ئازىراقلا يېتىشسىزلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئۆرتۇقماق قىلماي ئەكسىنچە يار-يۆلەكتە بولساق، ھەممە ئىش ياخشى تەرەپكە ماڭىدۇ.

مەن گېزىتىمىزغا ئاق يول، تەھرىر ۋە تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرىغا جاسارەت، كۈچ- قۇۋەت ۋە ئەقىل پاراسەت يار بولىشىنى تىلەيمەن. مانا ئالدىمىزدا مۇشتەرى توپلاش ئىشى تۇرىدۇ.

ھۆرمەتلىك قېرىنداشلار! ئۆزەڭلارنىڭ موشۇ سۆيۈملۈك گېزىتىڭلارغا قىزغىنلىق بىلەن يېزىلىشىڭلارنى ئۈمىت قىلىمەن.

ئوسمان تۇردى،
توكۇلداش مەھەللىسى

Мәдәний мирас

Уйғур тилининң һазирқи әһвали вә истиқбали

Тарихий шараитқа бағлиқ уйғур тили сабиқ Кеңәш Иттипақи дөләтлири билән һазирқи ШУАР даирисидә қоллинип кәлмәктә. Бүгүнки күнгә қәдәр Қазақстан вә ШУАР лингвист-уйғуршунаслири диалектология, лексика вә лексикография, грамматика саһалириға аит мәсилиләр үстидә тәтқиқат ишлирини жүргүзмәктә. Һәр икки тәрәп алимлири әдәбий тилниң диалектлиқ асаси, һазирқи уйғур тилиниң қедимий уйғур тили билән бағлинишидики тарихий изчиллиғи һәққидики мәсилиләрни үгинип, хелә утуқларға ериштиТилниң қоллиниш даириси, икки тиллиқ муәммаси, интерференция (тавуш, йоруқлуқ вә һаказа долқунларниң үсти-үстигә кәлгәндә, қошулғанда бир-бирини күчәйтиш яки суслаштуруш), функционаллиқ стратификация (умуммиллий тилниң қатламлири) Абдувәли Қайдар вә Ғожәхмәт Сәдвақасов қатарлиқ жирик алимларниң әмгәклиридә 60-70-жилларниң өзидә актуал мәсилиләр сүпитидә қаралған еди. Абдувәли Қайдар өзиниң «Һазирқи заман уйғур әдәбий тилниң тәрәққияти» монографиясидә икки чоң муәмма - әдәбий тилниң диалектлиқ асаси вә Кеңәш Иттипақи дәвридики уйғур тилининң қоллиниши билән тәрәққияти тоғрисида пикир жүргүзиду. Һалбуки, иккинчи мәсилә дегәндәк илмий түрдә йорутулмайду.

Ғожәхмәт Сәдвақасов «Пәрғанә уйғурлири тили» намлиқ әмгигидә Пәрғанә уйғурлири тилининң лексика-грамматикилиқ алаһидилигини тәтқиқ қилип, уйғур вә өзбәк диалектлирининң өз ара тәсири билән мунасивити һәққидә кәң даиридә тохтилиду. Амма бу алимму интерференция муәммасини кәң даиридә *ижтимаий лингвистикилиқ җәһәттин тәһлил қилмайду.*

Сәксининчи жилларниң ахирида Қазақстан Пәнләр академияси Уйғуршунаслиқ институтиниң хадимлири тәрипидин Оттура Азиядә истиқамәт қиливатқан уйғурлар тилининң тәрәққияти тоғрисида илмий-тәтқиқат ишлири елип берилди. Уйғур тилининң паалийити һәр хил ижтимаий, яшқа қарап бөлүнгән, кәспий вә территориягә аит топлар бойичә тәһлил қилинди, паалийәт стратификацияси йорутулуп, қош тилликниң уйғурчә-русчә вә уйғурчә-қазақчә түрининң алаһидилиги көрситилди. Институтниң өзгиришщигә бағлиқ, уйғур тилини ижтимаий-лингвистикилиқ җәһәттин тәтқиқ қилиш ишлири суслишип, у өз йешимини тапмиди.

Биз бу мақалимизда чегариниң һәр икки тәрипидики уйғур тилининң һазирқи әһвали вә истиқбали тоғрисида өз ой-пикирлиримиз билән ортақлашмақчимиз. Уни биз икки қисимға бөлүп қараштурушни тоғра көрдуқ.

Қазақстан вә Оттура Азиядики уйғур тилининң қоллинилиши

Академик А. Қайдарниң тәкитлишичә, уйғурларниң Қазақстан вә Оттура Азиягә көчүп чиқиши бир нәччә басқучтин ибарәт. Әйнә шундақ кәң даиридә болған чоң көч-көч дәсләп XVIII әсирниң биринчи йеримиға тоғра кәлсә, иккинчи дәрән XVIII әсирниң ахири вә XIX әсирниң бешида, үчинчи басқуч XX әсирниң 20-30 вә 50-60-жиллири йүз бәрди. Бу көч-көч Шәрқий Туркистандики миллий-азатлиқ һәрикәтлириға бағлиқ болди. Амма Оттура Азия вә Қазақстанда яшаватқан уйғурларни пәқәт XVIII-XX әсирләрдә көчүп чиққан көчмәнләр дейишкә болмайду. Уларниң мәлум қисми бин-[illegible], йәни бу земинларда бурундин туруқлуқ яшаватқанлар. Чүнки у замандиму чегара очуқ болуп, хәлиқниң көчүп қонуш һәрикити әркин еди. Иккинчидин, 1871-жилқи Санкт-Петербург шәртнамиси бойичә, Или өлкисиниң бир қисми Россия егидарчилиғиға берилип, униң хәлқиму, әлвәттә Россия пухралириға айлиниду, йәнә келип, шәртнамә бойичә, қайси дөләтниң пухралиғини елиш адәмләрниң әркигә берилиду.

Сабиқ Кеңәш Иттипақи даирисидики уйғур тили умуммиллий тилниң бир қисми һесаплиниду. Лекин өз йилтиз-томуридин айрилған һалда, бир әсирдин ошуқ вақит башқа зиминда ғәйри милләтләр арисида яшиғанлиғи түпәйли, уларниң тилида бәзи бир өзгиришләр йүз бәрди. Бу, әң алди билән, кириллица асасидики елипбәни қобул қилиш, бәзи бир грамматикилиқ категорийәләрниң рус тили грамматикисиға йеқинлашқанлиғидин байқилиду. Рус тилининң қанун-қаидилири асасида қобул қилинған көп миқдардики рус-интернационал кирмә аталғулар рус тилининң имласиға риайә қилинған һалда йезилидиған болған.

Уйғурлар Оттура Азия вә Қазақстан жумһурийәтлиридә мәлум дәрижидә бир-биригә йеқин, зич жайлашқан. Амма уйғур тилининң, башқа йәрләргә қариғанда, бир қәдәр оңушлуқ тәрәққий етиватқан регионлар қатариға пәқәт Қазақстанни яткузушқа болиду. Башқа жумһурийәтләргә қариғанда, Қазақстандики уйғурлар башланғуч синиптин тартип алий оқуш орунлирида оқуп, билим елиш имканийитигә егә. Уйғур тили пәқәт аиләвий турмуш даирисидила әмәс, бәлки билим елиш, илимпән, мәтбуат, бәдиий әдәбият тили сүпитидиму паалийәт елип бариду. Лекин елимизда йүз бәргән ижтимаий-ихтисадий өзгиришләрдин кейин, уйғур тилининң паалийити биз күткәндәк болмиди. «Алитағ» уйғурчә көрситишләр программисиниң паалийити тохтитилип, униң орниға бари-йоқи 20 минут, һәптисигә бир қетим көрситилидиған «Висал» программиси мәйданға кәлди. Шуниңдәк радиодин берилидиған хәвәрләрниң вақти кәскин қисқарди. «Уйғур авази» вә «Йеңи һаят» гезитлири башқа жумһурийәтләргә йәткүзүлмәйдиған болди. «Арзу» вә «Пәрваз» журналлириму өзлирининң иш-паалийәтлирини тамамән тохтатти. «Жазушы» нәшриятидин уйғур тилида чиқидиған әдәбиятлар тамамән азийип кәтти.

Раст, Қазақстанда русчә-уйғурчә-қазақчә арилаш мәктәпләр билән бир қатарда таза уйғур мәктәплириму паалийәт елип бериватиду. Амма шу билим дәргаһлирида оқуватқан уйғур балилириниң сани жилдин-жилға азаймақта. Шуниңдәк Абай намидики Қазақстан Миллий педагогика университетининң уйғур бөлүмигә келидиған талиплар санининң кемип кетишиму, әлвәттә, кишини ечиндуриду. Мошуларниң һәммиси пәйдин-пәй уйғур тилининң қоллинилиш даирисининң тарийишиға елип кәлмәктә. Әлвәттә, бу шараитта уйғур тилининң қазақ вә рус, һәтта әмәлий инглиз тиллири билән рикабәтлишәлмәйдиғанлиғи һәммигә чүшинишлик нәрсә. Ечинишлиқ йери, һазир көпчилик ата-анилар, балилирини башқа тиллиқ мәктәпләрдә оқутушни әвзәл көрмәктә. Чүнки улар балилирининң рикабәтчиликкә бәрдашлиқ берип, кәлгүси кәсип-мутәхәссисликни таллаштаана тили билән чәклиниши, бу мәсилининң һәддисидин чиқалмиши мүмкин, дегән тәшвиштә болмақта. Раст, һазир оқуш-методикилиқ кеңәшләр заман тәливигә лайиқ йеңи әвлат дәрисликлирини ишләватиду. Һалбуки, миллий мәктәпләрдә оқутуш методикисини түп-асасидин өзгәртиш зөрүрийити алликачан пишип-йетилди. Оқуш программмилирини түзүштә миллий мәктәпләрниң хусусийәтлиригә диққәт қилиш керәк. Дәрһәқиқәт, оқуғучилар оқуш җәриянида мәжбурий пәнләрдин қәтъий нәзәр, кам дегәндә, йәнә төрт тилни: ана тилини, қазақ тилини, кәлгүсидә мутәхәссислик таллашта кәң имканийәт беридиған рус вә бир чәт әл тилини мукәммәл егилиши керәк. Шуңа, мәсилиләрни һесапқа алған һалда, миллий мәктәпләр тилларни үгинищ дәрижисигә алаһидә көңүл бөлүп, оқутуш сүпитини ашуруши лазим.

Кейинки он-он бәш жил давамида Хитай билән Қазақстан арисидики чегариниң ечилишиға бағлиқ йеңидин көчүп чиққан уйғурлар топи пәйда болди. Улар асасән урук-туққан йоқлаш үчүн берип-келидиғанлар, тижарәтчи, туристлар болуп, улар чегариниң һәр икки тәрипидә әркин жүрүш имканийитигә егә болди. Бу, әлвәттә, хәлиқниң өз миллий мәдәнийити билән тилини тикләшкә болған қизиқишини ашуруп, өз қәдир-қиммитини чүшиниш ихтидарини ашурушқа ярдәм қилиду. Мошу күнгә қәдәр мәлум сәвәпләргә бола, мәдәнийәт вә тил паалийити суслашқан пәйтләрдә, униң әксигә келип, тиклинишидә тарихий Вәтән йеңи күч-қувәт беридиған мәнбә ролини ойниған вә һазирму шундақ, дейишкә асас бар. Һалбуки, тарихий Вәтәнниң күч-қувәт һәдийә қилғучи мәнбәсининң имканийити һазир қанчилик, у өзи қандақ шараитта?

Уйғур тилининң ШУАРдики паалийити

ШУАР уйғуршунаслири тил сәяситини, униң паалийәт елип бериш алаһидилиги, башқа тиллар билән өз ара тәсири кәби мәсилиләргә анчә көңүл бөлмәйду. Шу нәрсини ейтиш керәкки, уларда ижтимаий ва этнолингвистикилиқ муәммалар мәхсус тәтқиқат ишлирининң объекти болған әмәс. Ижтимаий лингвистикилиқ тәкшүрүш ишлири уларда тамамән йоқ, десиму болиду.

Мошу күнгичә аз санлиқ хәлиқләр тилини сақлаш вә һимайә қилиш тоғрисида чарә-тәдбирләр ишлинип, бирәр қарар қобул қилинғини йоқ. Хитай һөкүмити тиллар һәққидә һеч қандақ қанун қобул қилған әмәс, амма хәнзу тилининң һәммә миллий мәктәпләрдә мәжбурий оқутулуши шәрт екәнлигини билдүридиған йол-йоруқ, пәрманлар пат-пат чиқирилип туриду. Хәнзу тилини билмигәнләр, һәтта миллий автоном районларда кәспий өсүш мүмкинчилигидин мәһрум, ишқа елинмайду. Шуңа, тилларниң паалийәт тәрәққияти, икки вә үч тиллиқ, хәнзу тилиниң аз санлиқ хәлиқләр тилиға тәсири қатарлиқ мәсилиләрни тәтқиқ қилидиған вақит алликачан кәлди. Умумән бизниң пикримизчә тилларни һимайә қилишқа қаритилған чарә-тәдбирләр қанун асасида әмәлгә ашурулуши керәк.

Миллий мәдәнийәт билән аң-сәвийәни сақлап қелишниң әң муһим нуқтилиқ амили – тил. Шинжаң-Уйғур Автоном Районида истимал қилидиған уйғур тили кейинки жилларға қәдәр һәммә йәрлик хәлиқләрниң өз ара алақә қилиш тили болғанлиғи һәммигә мәлум. Һәтта 50-60-жиллири көчүп кәлгән хәнзуларму, йәрлик хәлиқ билән йеқинлишиш мәхситидә уйғур тилида оқуп, билим алған еди. Әнди кейин көчүп кәлгәнләр болса, уйғур тилини тамамән билмәйду, улар пәқәт хәнзу тилида сөзлишиду.

Хәнзу тилида сөзләшкүчиләрниң бесимлиғи вә уни мәжбурий оқуп-үгиниш аз санлиқ хәлиқләр, жүмлидин уйғур тилиға һәддидин зиядә өз тәсирини йәткүзмәктә. Хәнзу тили йәрлик аһали тилининң һәммә қатламлириға сиңмәктә. Уйғурчә сөзләр билән биллә, хәнзучә сөз-дублетлар қатар ишлитиливатиду. Мәсилән: **чоң базар – дабазар, чоң көрүк – ардачо, алий мәктәп – дашуй** шулар жүмлисидиндур.

2. XI әсирдин XVIII әсирниң ахириғичә созулған «Ислам» дәври. XI-XIV әсирләрдики әдәбий ядикарлиқлардиму, хәнзу тилининң тәсири байқилиду. Болупму һөжжәтләрни язғанда хитай атағулирини сөзму-сөз тәржимә қилип ишләткән. Хәнзу сөзлири шуниңдәк Маһмут Қәшқәрийиниң «Түркий тиллар диванида» вә Йүсүп Хас Һажипниң «Қутадғу билик» әсәрлиридиму, учришиду. XIV – XVII әсирләрдики Мин сулалиси дәвридин хитай элементлири һәққидә «Хитай – варварлар луғити» бойичиму пикир ейтишқа болиду. Бу иероглифта хитайлар «варвар» дәп атиған хошна хәлиқләрниң сөзлири тизимға елинған. Униң бир қисми уйғур тилининң Турпан шевисигә беғишланған болуп, у мин сөзини тәшкил қилиду: линхуа – су ләйлиси, сонса – қулуп, са – егирилгән жип, саңза – саңза, манту – манта вә һаказилар.

1949-жилдин башлап уйғур тилиға өткән хәнзу сөзлирининң 3-дәври башлиниду.

ХХЖ қурулушиға бағлиқ уйғурлар билән хитайларниң өз ара мунасивити түп-асасидин өзгириду. Хитай һөкүмитининң миллий тил сәяситигә өз ара тәсир қилғучи тиллар паалийитиниң тәң болмаслиғиға бағлиқ хәнзу тилининң уйғур тилиға тәсир көрситиш дәрижиси һәссиләп ашиду. Дәсләп хитай конституцияси миллий тилларниң тәң һоқуқлиғини бәлгүләйду. Алимлар сабиқ Кеңәш Иттипақидики чегаридаш түркий хәлиқләр билән йеқиндин мунасивәт қилип, бир алфавит қобул қилған һалда, тәләппуз нормисини рәтлигәч, рус тилидин киргән сөзләр һесавиға сөз байлиғини ашурушни нишанлиған.

Бу дәвир Хитай һөкүмитининң мәлум дәрижидә илгири сүргән илғар (прогрессив) ишлири билән тәриплиниду. Хитайдин башқа хәлиқләргә йезиқ (графика) таллаш һоқуқи берилиду, хәнзу тилини оқуп-үгиниш ихтиярий һалда болуп, тил қурулумида Кеңәш Иттипақининң тәжрибисигә асаслиниду. Уйғур йезиғини ислаһат қилишта Кеңәш Иттипақи уйғуршунаслирининң көрсәткән ярдими зор болди. Улар ислаһатниң кириллица асасидики елипбә лайиһисини түзүп, Шинжаң уйғурлири үчүн дәрисликләр язди, луғәтләр түзди. Ваһаләнки, 1957-жили Хәнзу йезиғи бойичә қурулған комитетниң қарари бойичә, хитай әмәс хәлиқләр елипбә таллаш һоқуқидин мәһрум болиду.

Нәтижидә шәрқий туркистанлиқлар кириллициға өтмәйду, уйғур йезиғиға ислаһат жүргүзүш тохтап қалиду, аз санлиқ милләтләрниң йезиғини келиплаштуруш иши ахирида уларни хитайлаштурушқа қарап йүзләндүриду. ШУАРдики Тил вә йезиқларни үгиниш һәм ислаһат қилиш комитети 1958-1961-жиллири қоллинишқа тегиш болған хитайчә сөзләр тизимлигини мәтбуат арқилиқ кәң даиридә елан қилиду. Уни аз дәп, өлкигә хитайлар көпләп келип, орунлишишқа башлайду.

Миллий тилларда жүргүзилидиған аммивий әхбарат васитилири, миллий мәктәпләр йепилип, миллий кадрларни йетиштүрүш йоқниң орнида болиду. Мәмурий орунлар билән иш жүргүзүш жайлирида пәқәт хәнзу тили ишлитилиду. Қисқиси, бу хитайшунасларниң тәкитлишичә, «миллий-мәдәний геноцид» дәври болған.

1970-жили Москвада нәшир қилинған Турсун Рәһимовниң «Һазирқи заман уйғур тилидики хитай элементлири» намлиқ луғитидә шу дәвирдә хәнзу тилидин85 пайиз сөзләр қобул қилинип, уйғур тилининң тазилиғи булғанғанлиғини көрситиду. Йәтмишинчи жиллири түркий хәлиқләрниң тез арида хитайлаштурулған латин йезиғиға өтүш мәсилисини қараштуриду, чүнки шу жиллири хәнзу йезиғининң асасида ислаһат қилинған еди. Латинлаштуруш аз санлиқ хәлиқләр тилиға хәнзу тилининң тәсирини техиму күчәйткән. Лекин Мао Цзедунниң өлүмидин кейин, хитай һөкүмити миллий тил ишлирини рәтләшкә мәжбур болиду. Миллий тиллар билән уларниң йезиқлирини һөрмәтләш һәққидә «чирайлиқ» гәпләрни қилишқа башлайду. Нәтижидә 1980-жили хитай рәһбәрлири уйғурларға өзлирининң әнъәнивий әрәп графикисидики уйғур йезиғиға өтүшкә рухсәт қилишқа мәжбур болиду. Нурғанлиған хәнзучә аталғулар бәйнәлмиләл аталғулар билән алмашутрилиду. Бир йезиқтин иккинчи йезиққа өтүш нәтижисидә пүтүн бир әвлат (латин йезиғида билим алғанлар) кейинки әвлаттин үзүлүп қалиду, чүнки улар әрәп графикисидики уйғур йезиғини тамамән билмәйду. Өз вақтида бу йезиқни өзләштүрүп үлгирәлмигән кишиләр һазирму учришиду.

Йезиқта жүргүзүлгән ислаһат, әлвәттә, имланиму ислаһат қилишқа елип келиду. Имлаға берилгән йол-йоруқта йеңидин қобул қилинған сөзләр өзи мәнсүп болған тилда қандақ болса, шундақ йезилип, хитайчә аһандашлиғи – тәләппузи сақлиниду.

Дәрвақә, Шәрқий Туркистандики уйғур тили вә мәдәнийити башқа дөләтләрдә истиқамәт қиливатқан уйғурлар үчүн асасий мәнивийәт мәнбәси болуп һесаплиниду. Шуңа, у бебаһа байлиқни өз һимайисигә елип, сақлап қалидиған чарә-тәдбирләр наһайити зөрүр, һавадәк һажәт.

Дилинур Қасимова,
Р. Сүлейменов намидики Шәриқшунаслиқ институти Уйғуршунаслиқ мәркизининң йетәкчи илмий хадими, филология пәнлирининң намзити.

خىتاي ئىككى ئۇيغۇرنى پارتلىتىش سادىر قىلماقچى دەپ قولغا ئالدى

خىتاي ساقچىلىرى يېقىندا ئۇيغۇر ئېلىنىڭ بايىنغولىن ئوبلاستىدىكى چەرچەن ۋە چارقىلىق ناھىيەلىرىدىن ئىككى نەپەر ئۇيغۇرنى ئۆيىدە پارتلاتقۇچ بۇيۇملارنى ساقلىغان. ھەمدە ش.ئۇ.ئا.ر قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىق مەزگىلىدە پارتلىتىش ۋەقەسى سادىر قىلماقچى بولغان دەپ ئەيىبلەپ قولغا ئالغان. شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزىنىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا چەرچەن ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى ئېرىز بارات ئىسىملىك دېھقاننىڭ ئۆيىدىن 47 كىلو پارتلىتىشتا ئىشلىتىلىدىغان سۇيۇقلۇق، 50 دانە كاپسول ۋە 32 مېتر ئوت پىلتىسىنى تاپقان. شۇنداقلا چاقىلىق ناھىيەسىدىكى ئوسمان مۇسا ئىسىملىك دېھقاننىڭ ئۆيىدىنمۇ بۇ خىل سۇيۇقلۇقتىن 30 كىلو، 64 دانە كاپسول ۋە 70 مېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ئوت پىلتىسى چىققان. شەرقىي تۈركىستان ئۇچۇر مەركىزىنىڭ بىلدۈرۈشچە نۆۋەتتە خىتاي ساقچى دائىرىلىرى ئۇلارنى ئاپتونوم رايوننىڭ 50 يىللىقى مەزگىلىدە پارتلىتىش ۋەقەسى سادىر قىلماقچى بولغانلىقى بىلەن ئەيىبلەپ ئۇلارنى ئىقرار قىلغۇزۇش ئۈچۈن قاتتىق قىيىن-قىستاققا ئالماقتا ئىكەن. بىز چەرچەن ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بىلەن ئالاقىلاشقىنىمىزدا بۇ يەردىكى ئىسمىنى ئاتاشنى خالىمىغان بىر نۆۋەتچى خادىم بۇ تۇتقۇن قىلىش ۋەقەسىنى ئاڭلىغانلىقىنى ئەمما بۇنىڭدىن تەپسىلى خەۋەردار ئەمەسلىكىنى ئېيتتى.

پەرىدە، «ئەركىن ئاسىيە رادىئوسى»

2005-يىلى 9-ئاينىڭ 16-كۈنى ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلىكلەر بىدت ئالدىدا خۇ جىنتاۋغا قارشى نامايىش ئۆتكۈزدى

باش شتابى نيۇ-يوركتىكى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 60 يىللىقىنى خاتىرىلەش مۇناسىۋىتى بىلەن دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ رەھبەرلىرى بىدت نىڭ نيۇ-يوركتىكى بىناسىدا يىغىن ئاچقاندا. بىنا سىرتىدا ئۇيغۇرلار، تىبەتلىكلەر ۋە خىتاي دېموكراتلىرى خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇيغۇر، تىبەت ۋە خىتاي خەلقىغە قارىتا ئېلىپ بېرىۋاتقان سىياسىتىگە نارازىلىق بىلدۈرۈپ، خىتاي دۆلەت رەئىسى خۇ جىنتاۋغا قارشى نامايىش قىلدى.

خىتاي دۆلەت رەئىسى خۇ جىنتاۋ كانادا ۋە مېكسىكىدىكى زىيارىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ 13-سېنتەبىر كۈنى ئامېرىكىنىڭ نيۇ-يورك شەھىرىگە يېتىپ كەلگەن ۋە ئامېرىكا پرېزىدېنتى بۇش بىلەن كۆرۈشۈپ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سودا ۋە خىتايدىكى كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىسى ھەققىدە سۆھبەتلەشكەن ئىدى. ئامېرىكىنىڭ پايتەختى ۋاشىنگتوندىكى بىر قىسىم ئۇيغۇرلار ئاتاقلىق كىشىلىك ھوقۇق پائالىيەتچىسى رابىيە قادىر خانىم بىلەن بىرلىكتە كېچىلەپ نيۇ-يوركقا يېتىپ بېرىپ، نيۇ-يورك ئەتراپىدىكى جايلاردىن نامايىشقا قاتنىشىش ئۈچۈن كەلگەن ئۇيغۇرلار بىلەن بىرلىكتە قوللىرىدا شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئاي-يۇلتۇزلۇق كۆك بايرىقىنى لەپىلدىتىپ، «خىتايلار شەرقىي تۈركىستاندىن چىقىپ كەتسۇن»، «سىياسىي جىنايەتچىلەر قويۇپ بېرىلسۇن»، «بىزگە مۇستەقىللىق ۋە ئەركىنلىك كېرەك» دېگەندەك لوزۇنكىلارنى كۆتۈرۈشۈپ، نامايىش قىلىشتى. نامايىشقا ئامېرىكىدىكى پېشقەدەم شەرقىي تۈركىستانلىقلاردىن ئەدھەمجان، غۇلامدىن پاختا قاتارلىق كىشىلەرمۇ قاتناشتى.

ئەئار

خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى رابىيە قادىر ھەققىدە ئەخبارات ئېلان قىلدى

دۇنيادىكى داڭلىق كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتى بولغان خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى پەيشەنبە كۈنى ئاتاقلىق ئۇيغۇر پائالىيەتچىسى رابىيە قادىر ئائىلىسىنىڭ خىتاي ساقچى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىش ۋە سوراققا تارتىشقا ئوخشاش ئاۋارىچىلىقلارغا يولۇقىۋاتقانلىقى ھەققىدە ئەخبارات ئېلان قىلدى. باش شتابى لوندوندىكى خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتىنىڭ ئامېرىكا شۆبىسى مەزكۇر باياناتىدا خىتاي دائىرىلىرىنىڭ يېقىنقى بىر نەچچە ئايدىن بۇيان رابىيە قادىرنىڭ ئوغلى ئالىم ئابدۇرېھىمنى ۋە ئۇنىڭ تۇققانلىرىنى تۇتۇپ كېتىپ سوراققا تارتقانلىقىنى ھەمدە ساقچىلارنىڭ ئالىمنى رابىيە خانىمنىڭ ئېقىدە شىركىتىنىڭ باجدىن قاچۇرغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ قەغەزگە قول قويۇشقا قىستىغانلىقىنى مەلۇم قىلغان.

ئالىم ئابدۇرېھىم بۇنىڭغا قول قويۇشقا ئۇنىمىغاندا، ھەتتا ساقچىلار ئۇنىڭغا «ھازىر قول قويمىساڭ، تۈرمىدە قوۋۇرغاڭ سۇنغاندا، ئاندىن قول قويىسەن» - دەپ ھەيۋە قىلغان. خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى بۇ باياناتىدا يەنە خىتاي دائىرىلىرىنىڭ «بۆلگۈنچى» دەپ ئەيىبلەپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر مۇستەقىلچىلىرىنى 11-سېنتەبىردىن كېيىن «تېررورچى» دەپ ئەيىبلەشكە ئۆزگەرتكەنلىكىنى يازغان. خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى رابىيە قادىر خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغاندىن بۇيان رابىيە قادىرنىڭ مەسىلىسىدە توختىماي ھەرىكەت قىلغان. ھەمدە رابىيە خانىمنىڭ قويۇپ بېرىلىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان.

پەرىدە

Рабийә қадир ханим Белгийә кеңәш палатиси рәһбәрлири билән көрүшти

Уйғур кишилик һоқуқ вә демократийә һәрикитиниң рәһбири рабийә қадир ханим 21-Күни, йәни Белгийидики паалийитиниң иккинчи күни Брюсселда белгийә дөләт мәжлиси кеңәш палатаси рәиси Лизен ханим билән сөһбәт елип барған.

Рабийә қадир ханим кеңәш палата рәһбәрлири билән көрүшкәндә уйғур кишилик һоқуқ мәсилиси, хитай көчмәнлири мәсилиси, вәтән сиртидики уйғур көчмәнләр мәсилиси, планлиқ туғут мәсилиси вә ашкарә қилишқа болмайдиған бир қатар мәсилиләр һәққидә параңлашқан.

Рабийә қадир ханим Белгийә дөләт мәжлиси кеңәш палатаси даирилири билән көрүшкәндин кейин, хәлқара кәчүрүм тәшкилатиниң Белгийидики шөбиси орунлаштурған паалийәткә қатнашқан.

«Әркин Азия Радиоси»

سابىق سىياسىي مەھبۇس رابىيە قادىر خانىم ئامېرىكا-خىتاي سۆھبىتىدە خىتايلارنىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان باستۇرۇشىنى توختىتىشنى تەلەپ قىلدى

ياپونىيەدىن چىقىدىغان «كيودو تسو سىنبۇن» (ئورتاق خەۋەر ئاگېنتلىقى)نىڭ 8-سېنتەبىر ۋاشىنگتوندىن بەرگەن خەۋىرىگە قارىغاندا. «دۆلەت بىخەتەرلىكىگە تەھدىت سالدى» دەپ قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ بۇ يىل 3-ئايدا قويۇپ بېرىلىپ ئامېرىكىغا پاناھلانغان خىتاي شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سابىق سىياسىي مەھبۇس رابىيە قادىر خانىم 6-سېنتەبىر ۋاشىنگتون شەھىرىدە چاقىرىلغان يىغىنغا قاتنىشىپ پرېزىدېنت بۇشقا كېلەر ھەپتە ئامېرىكىغا كېلىشنى پىلانلىغان خىتاي دۆلەت رەئىسى خۇ جىنتاۋ بىلەن كۆرۈشكەندە ئۇيغۇر مىللىتىگە قاراتقان باستۇرۇشنى توختىتىشنى تەلەپ قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. ئۇنىڭدىن باشقا رابىيە خانىم شىنجاڭدا ئوكتەبىردە ئېلىپ بېرىلىدىغان ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 50 يىللىقىنى خاتىرىلەش ھارپىسىدا خىتاي دائىرىلىرى «تېررور بىلەن كۈرەش قىلىش»نى باھانە قىلىپ ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىغا بولغان باستۇرۇشنى كۈچەيتتى دەپ تەنقىت قىلدى. خىتاي ھۆكۈمىتى بۇ فاكتلارغا قارىتا «قولىغىنى يېپىۋېلىپ تۇرغان» بىلەن، «بۇنىڭغا يول قويمايمىز» دەپ تەكىتلىدى. رابىيە خانىم ئامېرىكىغا پاناھلانغاندىن كېيىن شىنجاڭدا قالغان ئائىلە ئەزالىرىغا خىتاي دائىرىلىرى تەھدىتنى داۋاملاشتۇرماقتا. رابىيە خانىم كۇبادىكى ئامېرىكا ئارمىيەسىنىڭ بازىسىدا قاماقلىق 15 نەپەر ئۇيغۇرنىڭ بىگۇناھ ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغاندىن كېيىنمۇ بارىدىغان جايى يوقلۇق مەسىلىسىگە قارىتا «ئەگەر خىتايغا قايتۇرۇپ بېرىلسە، ئەڭ ۋەھشىي جازاغا ئۇچرايدۇ» دېدى ۋە خىتايغا ھەرگىز قايتۇرۇپ بەرمەسلىكنى تەلەپ قىلدى.

ياپونچىدىن ئۇيغۇر ئوغلى تەرجىمە قىلدى.
ئەئار

Чәрчән наһийәсидә 10 тоннилиқ зор Қаш теши тепилди

Хитай һөкүмити вәтинимиз топриғидики тәбий байлиқларни талан-тараж қилишни жидди тезләтмәктә.

Хитай вәтинимизниң йәр усти, йәр астидики нефть, рәңлик метал, алтун, қаш теши қатарлиқ һәр хил байлиқларни әң йеңи қидирип тәкшүрүш вә әң йеңи қезиш әсваплири билән тез сурьәттә елип маңмақта. Мәркизий әхбарат агентлиғиниң Тәйвәндин хәвәр қилишичә йеқинда Шәрқий Туркистанниң Чәрчән наһийәсидә ғайәт зор 4 данә қаш теши тепилған. Бу Хитай тарихидики әң зор қаш теши екән. Бу 4 қаш теши айрим-айрим һалда 10 тонна, 7.1 тонна, 3.3 тонна, вә2.7 тонна болған. Һазирғичә Хитайдики әң чоң қаш теши Хитайниң гөзәл-сәнъәт музейханисида сақланмақта. Бу қаш теши 4 тонна еғирлиқта болуп, Йеңисар наһийәсидин қезвелинған екән.

Һазир Чәрчән наһийәси Хитайниң қаш теши қезиштики муһим базиси болуп, қаш теши қезиш әслиһәлири интайн системилаштурған екән. Хитайда һәр жили қезивелинидиған қаш теши 200 тонна болуп буниң 70% Чәрчән наһийәсидин чиқидикән.

1994-жили 700кг. дин көп болған қиммәтлик сүзүк қаш теши, 1995-жили 1502кг. қиммәтлик сүзүк қаш теши, 2004-жили 2.8 тонна келидиған қимәтлик сүзүк қаш теши Чәрчән наһийәсидин қезилип елип кетилгән.

ШТИМ

«Ислам в современном мире»

Дорогие читатели!
Предлагаем Вашему вниманию одну из глав новой книги К.П. Матвеева «История Ислама», выпущенной в 2005г. московским издательством АСТ «Восток - Запад»

Исламская религия в неисламских государствах

После терактов в США в мире наступила новая эра. Борьба между двумя блоками НАТО во главе с США и Россией сходит на нет. Россия становится реальным союзником НАТО в борьбе против международного исламистского терроризма, этого серьезного противника. Дело в том, что СССР и страны НАТО сами виноваты в том, что разбудили «зимой спящего медведя», который стал крушить налево и направо всё, что встречается ему на пути. Так был разбужен воинствующий исламизм. СССР надеялся, что при помощи национально-освободительных движений в третьем мире колониализм, империализм будут уничтожены, а пришедшие к власти национальные силы создадут у себя в странах просоциалистические государства, и тогда все вместе поставят США и Запад в целом на колени. Для этого в СССР не жалели ни денег, ни материальных ресурсов, сделав из себя всемирную кормушку, «дойную корову». Все изменилось за последние 20-25 лет. США и Запад в целом увидели в исламизме союзника и стали использовать его в своих целях. Особенно это относится к периоду ввода ограниченного контингента советских войск в Афганистан в 1979 году. Против СССР, а потом и России, США в первую очередь и страны Западной Европы подняли целое террористическое движение, наделяя его безграничными ресурсами и моральной поддержкой. Они широко открыли двери своих государств для исламистов и террористов, давая им разрешение на пребывание в своих странах и получение гражданства. Из них создавалась в этих странах и странах их национального происхождения «пятая колонна» против России, против стран СНГ, где ислам является традиционной религией. С помощью всеобщего террора страны Запада хотели сломить Россию и СНГ, а когда они будут сильно ослаблены в бесконечной борьбе против исламистского терроризма, то голыми руками взять власть в этих странах без всемирной ядерной войны. Террористы и экстремисты из мусульманских стран тщательно воспитывались, «лелеялись», наподобие «Талибана», Бен-Ладена, Ясира Аль-Сири из Египта и др. Последний был задержан в Великобритании 22 октября 2001 году. Ему предъявлено обвинение в заговоре в связи с убийством командующего Северным альянсом Ахмада Шаха Масуда. Отметим, англичане знали, что Ясир Аль-Сири приговорен на своей родине к смертной казни за участие в покушении на бывшего премьер-министра Атефа Сидки в 1993 году. Несмотря на это, британские власти дали ему разрешение на въезд в страну восемь лет назад и предоставили статус беженца. Таких, как Ясир, десятки тысяч в Западной Европе, США, Канаде, Австрии, Новой Зеландии и других странах.

Кроме исламистских террористов двери были широко открыты для миллионов мусульман со всего мусульманского мира. Для них, как правило многодетных, были созданы хорошие социальные, моральные и материальные условия. За десятилетия «открытых дверей» на Западе образовались многомиллионные исламские общины. Так, в США, по различным данным, проживали в 2001 году от 7 до 15 млн. мусульманских граждан. В Великобритании – около 1,5-5 млн., во Франции - 2,5млн., в России – от 4 до 9 млн. мусульман, по другим данным - до 20млн.

Продолжение следует.

страны мира

Исчезнувшие государства

ЗОЛОТАЯ ОРДА

Феодальное государство, основанное в 40-х годах XIIIв., во главе с ханом Батыем (1236-1255), сыном хана Джучи. Власть Золотой орды простиралась на территории от Нижнего Дуная и Финского залива на западе до бассейна Иртыша и нижней Оби на востоке, от Черного, Каспийского и Аральского морей и оз. Балхаш на юге до новгородских земель на севере. Коренные русские земли не входили в состав государства, а находились в вассальной зависимости и платили дань. Центром Золотой Орды являлось Нижнее Поволжье, где при Батые столицей был город Сарай-Бату (близ современной Астрахани), а в первой половине XIVв. – Сарай Берке (близ современного Волгограда). Орда представляла собой непрочное искусственное государственное объединение. Население страны было пестрым: оседлые волжские болгары, мордва, русские, греки, хорезмийцы; кочевники – в основном тюркские племена. Уровень общественного и культурного развития также был различным: у кочевых народов – патриархально-родовые отношения, у оседлых – феодальные. Главной целью правителей государства являлось ограбление порабощенного населения путем жестоких поборов. Основная часть земель и пастбищ находилась в руках монгольской феодальной знати. Ремесленное производство кочевников существовало в форме домашних промыслов. В городах процветали различные ремесла с производством на рынок, и мастерами были либо вывезенные сюда жители Хорезма, Северного Кавказа, либо поселившиеся здесь русские, армяне греки и др.

Во главе государства стояли ханы из дома Батыя. В особо важных политических случаях созывались курултаи – съезды военно-феодальной знати и членов правящей династии. Государственными делами руководил бекляре-бек (князь над князьями), отдельными отраслями – везиры. Сбором налогов и податей занимались даруги. Государственное устройство носило полувоенный характер. Изначально Золотая Орда делилась на улусы: их было 14 – по числу сыновей Джучи-хана. Военное могущество Золотой Орды достигло максимального подъема при ханах Узбеке (1312-1342) и Джанибеке (1342-1357). Армия состояла из 300 тыс.человек.

Однако начавшиеся в 1357г. смуты свидетельствовали о непрочности государства. В начале 60-х годов XIVв. от Золотой Орды отделились Хорезм и Астрахань, Польша и Литва захватили земли в бассейне Днепра. Кроме того, к этому времени окрепли русские княжества и в 1380г., в Куликовской битве, одержали победу над войсками монголо-татар. В результате ряда походов в конце XIVв. Тимур разбил войска золоордынского хана Тохтамыша, захватил и разрушил поволжские города, ограбил города Крыма и др. Золотой Орде был нанесен удар, от которого она не смогла оправиться. В 20-х гг. XVв. образовалось Сибирское ханство, в 40-х – Ногайская Орда, затем Казанское (1438) и Крымское ханства (1443), а в 60-е годы – Казахское, Узбекское и Астраханское ханства. В XVв. значительно ослабела зависимость Руси от Золотой Орды. В 1480г. Ахмат – хан Большой Орды, являвшейся некоторое время преемницей Золотой Орды, пытался добиться повиновения от Ивана III, но попытка оказалась неудачной. В 1480г. русский народ освободился от татаро-монгольского ига. Большая Орда прекратила существование в начале XVI века.

Непризнанные государства

Турецкая Республика Северного Кипра

(Федеративное турецкое государство Республика Кипр)

Государство в северной части острова Кипр, признанное только Турцией.

Территория: 3,5 тыс. км².
Население: 150 тыс.чел. в том числе 36 тыс. солдат турецкой армии.
Столица: Никозия.
Другие крупные города: Фагамуста.
Официальный язык: турецкий.
Госп.религия: ислам.
Денежная единица: кипрский фунт, турецкая лира.
Гос.строй: республика (федерация).
Глава государства: президент.
Законодательный орган: Законодательная ассамблея, состоящая из 50 чел.
Административно-территориальное деление: данные отсутствуют.
Экспорт: цитрусовые, продукты, виноградства, оливки.
Импорт: продовольственные товары, нефть и нефтепродукты, транспортные средства.
Границы: на юге с республикой Кипр, на севере берега омывается водами Средиземного моря.

15 июля 1974 г. на Кипре был поднят мятеж против правительства президента Макариоса III. 20 июля того же года под предлогом защиты турок-киприотов на остров была высажена 40-тысячная турецкая армия. Было захвачено 37% территории Республики Кипр. 24 июля мятеж был подавлен, но турецкие войска не были выведены с территории острова, и 13 февраля 1975 г. провозглашено так называемое «Федеративное турецкое государство Республика Кипр». 15 ноября 1983 г. было объявлено о создании «Республики Северного Кипра». Оба государства острова разделяет демилитаризованная зона шириной от нескольких метров до нескольких километров. За время существования этого государства на его территорию было переселено несколько десятков тысяч анатолийских турок. ООН и ЕС ограничились принятием нескольких документов, осуждающих политику Турции и самопровозглашенного государства.

Рубрики подготовил Абдурахим Хапизов

Төмүрчи уста

Үсәнжан Насыров 1939-жили Ғулжида туғулған. Атиси уста төмүрчи болған Насырахундин төмүрчиликни үгәнгән. 1962-жили Қирғизстан диярига көчүп келип дәсләп һәрхил саһаларда ишлиди. «Һөнири бар хар болмайду» - дегәндәк у ата кәспи төмүрчилик һөнири болғачқа 1973-жили Ысык-Ата районы Ново-покровка йезисидики Киров намидики колхозға ишқа орунлишип, таки 1995-жили пенсийәгә чиққичә ишлиди. У колхозниң соқа, тирна қатарлиқ барлиқ төмүр сайман әсвапплирини оңлап вә ясаштин ташқири колхоз әзалириниң оғақ, чалға, кәтмән – күрәк вә тақа охшаш әсвапларини ясап берип юртдашлириниң сәмими һөрмитигә сазаввәр болған еди. У һазирму иштин қол үзмиди.

Йеқинда мән униң уста төмүрчи екәнликини мақтап миннәттар болған кишиләрниң ағизидин у һәктә иллиқ сөзләр аңлашқа сазаввәр болдум. Тоқмақ шәһиридә турушлуқ бир топ шофер жигитләр - Тоқмақ-Бишкек маршрутида кичик автобуслар һәйдәп ишләватқанларниң мәшрәп мурасимиға сазәндә сүпитидә тәклип билән қатнаштим. Миллий саз-нахшиларға хуштар бу мәшрәп әһли дутарниң жор болишида ана тилида яңриған нахшиларни аңлап, уйғурниң муңлуқ сазлири тәсиридә ғорури ойғинип ички сезилири тәвринип кетәтти. Улар тәнәпусәтә һәрхил параңларға чүшәтти. Адәттә шоферлар машинилириниң рессор пружинилирини сүпәтлик ясап беридиған уста төмүрчи Үсәнжан ака һәққидә махтишип сөзләйтти.

Бурун мән Үсәнжан ака билән Киров колхозида көп жил биллә ишлигиним, қишниң соғ күнлири қап-қара ис басқан болсиму иссиқ төмүрчи дукинида чүшлүк дәм елишта бир нанни тәң бөлүп йәп муңдашқанлирим есимгә келип, сөзлири мәнилик һәрқандақ киши билән чиқишип муңдишип кетәләйдиған тили йумшақ кәдинас мөмин инсан Үсәнжан акини көрүш истики мени Тоқмақтин униң өйигә келишкә мәжбурлиди. Кәлсәм у сәндалдин сада чиқирип ишләватқан екән. Базғанниң садаси қулиғимға шундақ бир йеқимлиқ аңлинип өтмиштики униң билән биллә ишлигән пәйтлирим көз

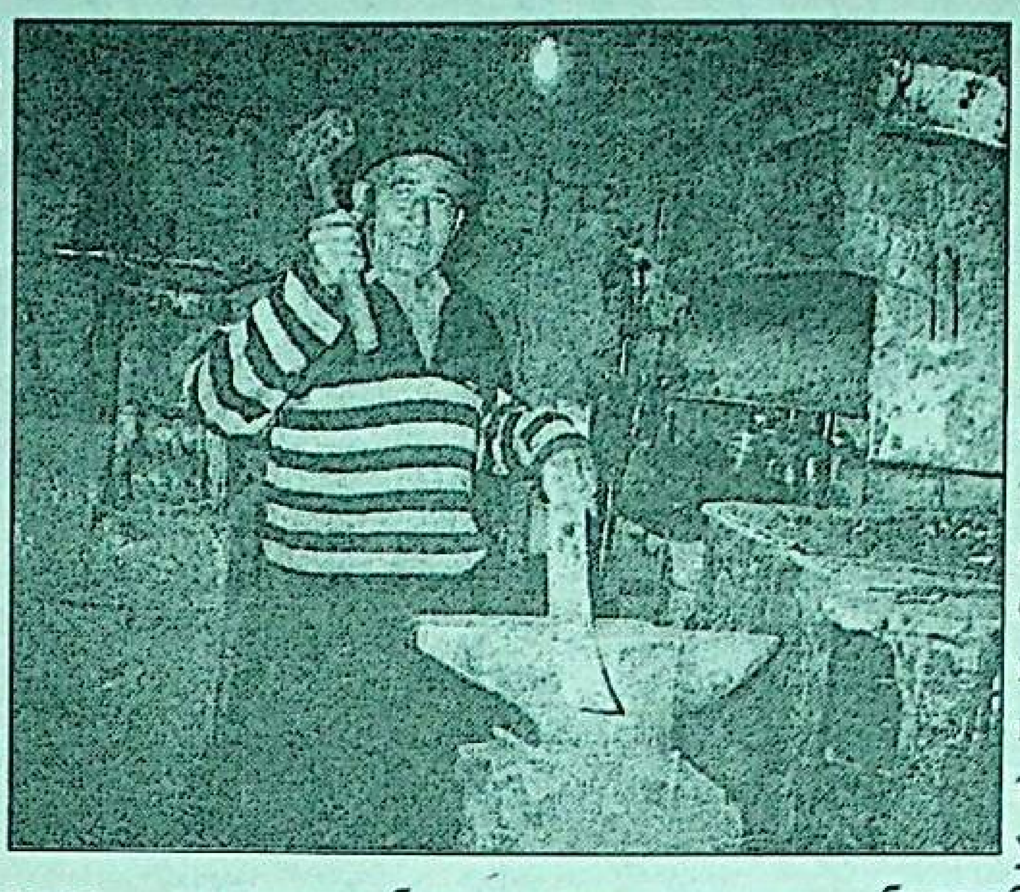

алдимдин бир дәқиқә ялт етип өтти. У мени көрүш билән бәкму хошал болуп кәтти. Хели жиллар көрүшмәй қалған екәнмиз сәмими көрүштуқ. У мени өйигә башлиди: «Меһман кәлсә риски билән дегәндәк униң зөрүр ишини ташлап маңа алаһидә көңүл бөливатқиниға қарап һәқики меһмандост адәмхумар параңчи инсанлиғиға йәнә бир кетим ишәндим».

- Мана ука, колхоз парчилинип кәткәндин кейин мошу қора җайимниң йеримини бөлүп тегишлик идариниң рухсити билән мошу машина ремонтханисини ечивалдим. Машиниларниң рессорларни, пружинлирини оңшаймиз – дәп нөвәт күтүп турған бир нәччә кичик автобусни көрсәтти. Уларни көрүп Үсәнжан акиниң ишни пухта сүпәтлик атқуруватқанлиғини байқаш тәс әмәс еди. Андин униң устиханисини зиярәт қилип бурунқи шамал чиқиридиған көрики әнди аллиқачан електирлишип мотор билән шамал чиқириватқан болсиму сәндал базған, болкилири байқила. У мошу йәрдә машининиң керәклик төмүрлирини кизитип уруп соқуп түзәп ясаш билән биллә кишиләрниң күндилик һаятида керәклик боюмлар қатарида навайға лахшигир ясаватқан екән. Бир нәччә лахшигирни көрүп униң улиған йериниң тапалмиғанлиғимдин: «Мошундақ ата-бовимиздин мирас болған һүнәрни сиздин кейин давамлаштуридиған бирәр шагиртиңиз барму?» - дәп сориғинимда, у сәл мәйүслинип қалдида: «Худайим маңа оғул бәрмәй сапла қизларни бәрди, иншааллаһ қизлирим инсаплиқ болди. Лекин, оғлум болған болса аллиқачан уста қилип чиқаттим. Һелиму бу һүнәрни үгинмәй дәйдиған яшлар болса, қолум көксүмдә, үгүтүп қоймамән» - дәп қолини көксигә қойди. Униң бу чиң қәлбидин ейтиватқан сөзигә ишәнгән һалда һазир бу һүнәрни үгинәй дәйдиған оғулларниң йоқлиғини әсләп, бу йәрдики уйғурлар арисида Үсәнжан-ака давами йоқ төмүрчи болуп қелишини ойлап әндишә илкидә қалдим. Һазир униң Ново-Покровка йезисидики өйидә чоң машина оңлаш устиханиси бар болуп бәш ишчи ишләйду. Аяли Гүлзар-һәдә бу ишчиларни уйғур тамақлири билән тәминләйду. Улар өзиниң иш һәққилиридин миннәтдар болуп һәр бир машинини пухта вә сүпәтлик ясап херидарларниң разилиғиға еришмәктә. Үсәнжан-ака төрт қиз, 12 нәвриниң атиси вә бовиси.

Биз Ново-Покровка жамаәтчилигиниң ичидә һөрмити бар мәһәллә һәйсәтлиридин болған вә гезитимизниң жанкүйәри Үсәнжан-ака Насировқа аилвий бәхт, саламәтлик, узақ өмүр тиләш билән ишлирида мувәппикийәтләр тиләймиз.

Абдусалам Ғаппар.

«قەدىمقى قۇرۇقلۇق مۇ» ھەققىدە

مەن بۇ كىتاپنى بەك قىزىقىش بىلەن زور ھاياجان ئىچىدە تەۋرىنىپ ئوقۇپ چىقتىم. كىتاپنى ئوقۇۋېتىپ ئۆزەمنى ئەجايىپ بىر تىلسىمات ئىچىگە كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلدىم. بۇ ئەجايىپ تىلسىمات ئىچىدە سەيرى قىلىپ يۈرۈپ كىتاپ ئۈستىدە 50 يىل مۇشەققەت چېكىپ ئىزدەنگەن ئىنگلىز تەتقىقاتچىسىنىڭ جاسارىتىگە، غەيرىتىگە ئەقلىم ھەيران قالدى. ئادەملەر ئىزدەنسە ھەممىگە قادىر ئىكەنلىكىگە قەتئى ئىشەنچ ھاسىل قىلدىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئادەم بالىسىدا مۇھەببەت، بىلىم ئىرادە، چىدام، كۈچ-غەيرەت ۋە ئۆزگەرمەس ئېتىقاد كېرەككەن دېگەن خۇلاسىغا كەلدىم. بۇ ئورۇندا ئۇلۇق رۇس يازغۇچىسى ل. تولستوينىڭ مۇنۇ سۆزلىرى ئىختىيارسىز ئېسىمغا چۈشتى «مەن ئادەمنىڭ بىساتىدا پەقەت زور ئەخلاقى كۈچلا ئەمەس شۇنىڭ بىلەن بىللە پەۋقۇلئاددە جاسارەت غەيرەتمۇ بار ئىكەنلىكىگە، بىراق ئەشۇ كۈچكە كىشىنىڭ ئۆزىنىلا ياخشى كۆرۈشتەك پەكمۇ يامان بىر تۇزاقنىڭ سىلىنغىنىغا، ھەممە ھالسىزلىق بىلەن بەختسىزلىك ئەشۇنىڭدىن ئىكەنلىكىگە كامىل ئىشىنىمەن. ئادەم ئەشۇ تۇزاقتىن قانداق قۇتۇلۇپ چىققاندىلا، شۇنداق ئۇ ھېچكىمگە ھېچنېمىگە يەكۈرتمەيدىغان كارامەت قۇدرەتكە ئايلىنىشى سۆزسىز» («ئورۇش ۋە تىنچلىق»)

بۈيۈك سۆز سەنئەتكارىنىڭ سۆزىنى كەلتۈرۈشۈمگە يەنە بىر تەرەپتىن كىتاپقا يېزىلغان كىرىش سۆزدە زاماندىشلارغا قاتتىق ئېيتىلغان تەنقىدى پىكىرلەر تۈرتكە بولدى.

كىتاپنى كلاسسىك ئەدەبىياتنىڭ ئەڭ ياخشى بەدىئى ئەمۇنىسى سۈپىتىدە باھالاش ۋە ھەر قانداق بىر كىتاپنىڭ قىزىقارلىق ئوقىلىشىدا يازغۇچىنىڭ تالانتى بىلەن سۆزگە ماھىرلىقىنى ھېساپقا ئالغان ھالدا شۇ كىتاپنى غەيرى تىلدىن ئانا تىلىمىزغا تەرجىمە قىلغۇچى ۋە نەشىرگە تەييارلىغۇچىنىڭ مېھنىتىمۇ مۇستەسنا قىلماسلىق كېرەك. مۇنداق كۆپ تەرەپلىمىلىك مۇرەككەپ تارىخى ئەسەرنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كىتاپخانغا ئاددىي-ساددە چۈشىنىشلىك قىلىپ يەتكۈزۈش ئوڭاي ئەمەس. بۇ تەرجىماندىن زور ماھارەت بىلىم، تىل بايلىقىنى تەلەپ قىلىدۇ. كىتاپتا پاساھەتلىك، راۋان باي ئۇيغۇر تىلى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. كىتاپتىن ئۇيغۇرلارغا ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمى تارىخىغا، مەدەنىيىتىگە ئائىت كىشىنىڭ زوقىنى قوزغايدىغان ئادەمنىڭ ئەقلى ھەيران قالغىدەك ئەجايىپ قىزىقارلىق يېڭىلىقلارنى ئاڭلاپ كۆڭلۈم خوشاللىققا تولۇپ تاشتى. كىتاپ بىزنى شۇ كۈنگىچە بىزگە تېخى مەلۇم بولمىغان نۇرغۇن سىرلاردىن خەۋەردار قىلىدۇ. ئۇيغۇر دۆلەتچىلىكىنىڭ پەكمۇ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئاڭلىتىدۇ. كىملەر بىرسى رىۋايەتنى «تارىخنىڭ سۇنۇق پارچىلىرى» دېگەن ئىكەن. بىز بۈگۈن ئەشۇ تارىخنىڭ سۇنۇق پارچىلىرى ئارقىلىق بۇندىن 20–30 مىڭ يىل بۇرۇن ھۆكۈم سۈرگەن «بۈيۈك ئۇيغۇر ئىمپېرىيەسى» ھەققىدىكى چىنلىقنى ئاڭلاۋاتىمىز. گەرچە «مۇ قۇرۇقلۇقى» تېخى ئۇ كىشىلەرگا چۆكۈپ كەتكەن بولسىمۇ ئۇنىڭ ھامىيلىغىدىكى «بۈيۈك ئۇيغۇر ئىمپېرىيەسى»نىڭ ئىگىلىگەن زېمىن تېررىتورىيەسى، جۇغراپىيەۋى ئورنى ھازىرغىچە ئاسىيا قىتئەسىدە مەۋجۇتلىقىنى ساقلاپ كەلمەكتە. بۇ يەرلەردە مىلادىنىڭ ئالدى كەينىدە تامو گۇل ئىمپېرىيەسىگە قەدەر «ھۇن ئىمپېرىيەسى»، «كۆك تۈرك قاغانلىقى»، «تۇرپان ئىدىقۇت خانلىقى»، «قاراخانىلار خانلىقى» قاتارلىق چوڭ-كىچىك ئۇنلىغان تۈرك قەۋملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىمپېرىيە خاراكتېرلىك ئۇيغۇر دۆلەتلىرى ھۆكۈم سۈرگەن. بۇ دۆلەتلەر ھەر خىل نام ئاتالسىمۇ، ئۇلارنى ئاساسەن ئۇيغۇرلار باشقۇرغان ياكى ئاساسى رول ئوينىغان. ھازىرمۇ بۇ زېمىننىڭ بىر قىسمىدا ئۇيغۇرلار ياشىماقتا. كىتاپتا ئۇيغۇر دېگەن نام 41 جايدا تىلغا ئېلىنغان. ئاۋتور تەرىپىدىن ئۇيغۇرلارغا بېغىشلانغان بايانلاردا ھەر بىر ئابزاتىس، قىسقا جۈملىلەرنىڭ ئاستىدا ئۇيغۇرلارغا چوڭقۇر خەيرىخاھلىق مۇھەببەت ئالامەتلىرىنى بايقىغىلى بولىدۇ. بۇلارنى ئوقىغاندىن كېيىن ھەر بىر ئۇيغۇر پەرزەنتىدە ئاۋتورغا نىسبەتەن چوڭقۇر مىننەتدارلىق ھېسسىيات ئويغانماي قالمايدۇ.

ئومۇمەن، «قۇرۇقلۇقتىكى مۇ» كىلەچەكتىن ئۈمۈتسىز، ھازىرقى روھى قاشقالىق ھالىتىدىكى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن زور روھى ئوزۇقتۇر.

مەتناپ قاسىم

Балисини қоғлиған ата

Қәдирдан атилар! Силәр йол башлиғучисиләр, йол башлиғучи аилидә компасқа охшаш пәрзәнтлириниң адашмай өз йолини тепишиға етәкчилик қилиду. Әгәр бирәр аилидә силәрдәк атидин айрилип қалса өйдә бәрикәт боламду? Шуңа биз сиз мойсүпәт атиларға һәвәс қилип һөрмәт қилимиз. Бирақ бәш бармақ охшаш болмиғандәк атиларму һәрхил характерда болидикән. Бәзилири өз пәрзәнтлиригә һамийлиқ қилип қолтиғиға қисип асирап келин вә нәврилиригә бир хил қарашта болса әксинчә бәзиләр һәр хил қарашта болуп уларға ятлиқ қилидикән. Бәзи көп балилиқ атиларниң чоң қора жайлири, өзлири олтурушлуқ өйдин башқа йәнә адәм яшиса болидиған өйи бар болсиму түрлүк баниларни тепип худди ят бир адәм униңкидә ижариға вақитлиқ туриватқандәк қиш зимистан демәстин оғли, келин вә нәврилирини өйдин қоғлайдиған атиларму учрайдикән.

Бир күни мәхәллимизгә тонуш яш әр-аял нәрисидә балилирини йетиләп ижаригә өй издәп жүргинини өз көзүм билән көрүп һәйранлиқта улардин: «Бу немә иш, атаңлар бир обдан, ағизида илми бар адәм һәм қора жайиму чоң? Шундақ бир адәмниң балилири туруғлуқ мошундақ һөл йиғинда балириңларни йетиләп өй издәп жүргиниңлар немиси?» - дедимдә уларни өйгә башлап кирип чай ичип олтуруп: «Укам, растинла даданлар өйини бошутуңлар! дәп һайдидиму яки өзәңлар атаңләрниң дилини рәнжитип қойғашқа боливатқан ишму?» - дәп сориведим. «Яқ биз дадимизниң дилини рәнжиткинимиз йоқ. Раст һазир иш оқәтниң тайини йоқ болғачқа, мән һәр түрлүк ишларда ишләп көрдүм, лекин ишим алға басмиди. Шуңа дадамни хеҗәләт қилмайли дәп тамиғимизни айрим қиливалдуқ, лекин шуниңдиму атам һәр хил банә тепип, өйгә ким кәлсә мени яманлап жүрди. Мән йоқ вақтида аялимға бирдәм токни жиқ яқтиң десә, бирдәм мән мошундақ аялсиз өтивәрәттимму, өйлинишим керәк – дегәнни сәвәп қилип, бизни қоғлап чиқиривәтип биз яшиған өйгә йәм, чөп бесип қойған вақитлириму болди. Мана шундақ қилип, бизгә арамчилиқ йоқ. Шуңа ижарә беридиған өй болса дәп издәп кәлдуқ» деди. Мән уларға ичим ағирип, биздә бир егиз бош өй болса, ижари пули алмайла силәргә берәттим, дедим вә униңдин аялиңизниң ата=анисиниң қорасида бош өй йоқмикән? – десәм улар көп балилиқ чоң аилә, һазир бир қорада үч келин билән яшайду – деди.

Мән олтуруп ойлинип кәттим. Һәммимиз бир худаниң бәндиси, бирси балисини яманлиса, йәнә бирси яман балаңни маңа берип, мениң яхши баламни сән ал дәрму, дәп, һелиқи балиниң атиси билән параңлишип келәй дәпму ойлидим. Лекин униң характери маңа бәлгүлүк. Униң һечкимгә гәп бәрмәйдиғанлиғи есимгә келип, өзәмни тохтитивалдим. Мана шундақ өз балисини қоғлиған атиларму бар екән. Бундақ ишларни жамаәт мәһәллә ичидә музакирә қилип тоғра пикир берип һәл қилишқа әрзийду дәп ойлаймән.

Мошу төрт күнлүк дунияда бир биримизниң көңлини рәнжитмисәк, яратқан Аллаһму рази болар еди.

А. Сәмәтов

Әҗдатлар мирасини әвлатларға йәткүзәйли

Әҗдатлар мирасини әвлатларға йәткүзүш дегәндә әҗдатлардин немиләр мирас қалғанкинә деген соал туғулиши мүмкин. Мениңчә, бизниң улуқ әҗдатлиримиздин қалған мираслар төвәндикиләр: вәтәнпәрвәрлик, милләтни сөйүш, виждан билән яшаштәк улуқ пәзиләтләрдур. Бу пәзиләтләрни әҗдатлиримиз көз қарчуғидәк сақлап кәлди. Бу йолда улар чоң қурбанларни бәрди вә өзиниң әзиз җанлиридин кәчти.

Биз узақ тарихқа бармайла 19-20 әсирләрдә яшиған улуқ инсанларни әслисәкла купайә қилиду. Мәсилән: қәһриман вәтәнпәрвәр анимиз Иппархан, өз вәтинини таҗавузчилардин сақлап келиш үчүн батурларчә җәң қилип дүшмән қолиға чүшкәндиму өз виждани вә номусини сақлап дүшмәнгә бой бәрмәй рәһимсиз кийин-қистақлар алдида писәнт қилмай дүшмәнни мат қилип туруп мәртлик билән өлди. Назугум – манҗур залимлири билән йәкму-йәк елишип қаршилиқ көрситип ар номусини сақлап җаллат тәрипидин чепип өлтүрүлди. Садир Палван, Илахун Көккөзләр тағларни макан қилип дүшмәнгә миң вә зих болуп уларни алақзадә қиливәтти. Һәмдә бир өмүр дүшмәнгә бой сунмай өтүшти. Уларниң дүшмәнгә қарши отлуқ қошақлири Тәңри-Тағ бағрида яңрап, бизгә мирас қалди. У нахшилирини әвлатлар һазиргичә дүшмәнгә оқ қилип етип кәлмәктә. 1930-жилларда мәйданға чиққан от йүрәк милләтпәрвәр шаиримиз Абдухалиқ Уйғур уйғур шеирларин йезип хәлиқни «Ойған» деди. Шу һәрикәт җәриянида у дүшмән қолиға чүшүп келип җаллат Шиң тәрипидин чепип өлтүрүлди. Яш инқилабчи шаиримиз Л. Мутәллип вәтәнни басқунчилардин қутқузуш йолида тәшкилат қуруп әйимәнмәстин өз әсәрлирини сәһниләрдә намайиш қилип, дүшмәнгә әҗәллик көрүнүшләрни көрситип туруп вәтиним, хәлқим дәп яш җенини қурбан қилди.

1944-жили Ғулҗида Хитайға қарши көтүрүлгән қозғилаңда яш җәңгивар қизимиз Ризвангүл яш җенини вәтән үчүн айимиди. Ғени Батур болса бир өмүр хитайлар билән елишип, түрмә қамақларни писәнт қилмай инқилабқа зор төһпә қошуп хәлиқ батури аталди. Дүшмән уни йоқ қилиш қойиға чүшкән болсиму һилә нәйрәңлири ишқа ашмиди. У өзиниң вәтән, милләт сөйүш ирадисидә ахирқи нәписидин қалғичә туралиди. Әнди биз әшу әҗдатларниң улуқ пәзиләтлирини мирас орнида һазирқи вә келәчәк әвлатларға йәткүзүп уларниң қәлбигә сиңдүришимиз керәк. Шуңа һазирқи зияли вә оқумушлуқ өзини вәтән, милләтпәрвәр, виждан игиси дәп билидиған адәмләр буниңға вастичи болиши керәк еди. Лекин, биздә бу нуқтидин қариғанда улуқ мирасларни әвлатқа йәткүзүш әмәс уни ойлап қоюшқиму вақти болмай, һәр қайси һәр сәнәмгә дәссәп җүрүватиду. Бәзи аз сандики виждансиз кишиләр милләт, вәтән ғемини йесә, униң үстидин күлидиған әһвалларму йоқ әмәс. Биз яхширақ ойлап көрәйли: вәтәнни немә дәп тәрк әттуқ, немишкә мусапирчиликқа гириптар болдуқ, немә үчүн илгири бириниң дәрдини тартқан болсақ һазир икки-үчиниң дәрдини тартиватимиз? Бизгә бәрибир вәтән керәк. Милләт керәк. Вәтәнсизликниң дәрдини яхшилап тартиватимиз. Шуңа әйши ишрәткә азирақ бериләйли. Һәр иш қилсақ ойлап қилайли. Өзимизгә өзимиз пухта болайли. Пухта болуш үчүн немә қилиш керәк. Буларни өзини уйғур дегән оғул бала бөкини алдиға қоюп туруп ойланса болиду.

(Давами 10-бәттә)

Тарихимизға бир нәзәр

Навайи кәлими астидики «УЙҒУР» ТӘХӘЛЛУСИ

Һазирки заман уйғур әдәбияти тарихида «уйғур» дегән сөзни тәхәллус яки исим орнида қолланған муәллипләр хелә көп болсиму, лекин бу һал классик әдәбият тарихида изчиликка егә әмәс.

Уни тәхәллус сүпитидә қолланған әдиплиримиз – һазирки заман уйғур әдәбиятиға йол ачқучиларниң бири, вәтәнпәрвәр зияли «Уйғур балиси» (Нәзәрғожа Абдусемәтов) билән һазирки заман уйғур әдәбиятиниң байрақдари, *вәтәнпәрвәр шаир Абдухалиқ Уйғурдур*. Бүгүнки күндә буни билмәйдиған уйғур оқурмәнлири болмиса керәк. Әнди «уйғур» сөзиниң Навайи кәлими астидики әдипләр тәрипидин тәхәллус сүпитидә қоллинилғанлиғини билидиған оқурмәнләр йоқ болуши мүмкин. Буни Навайи әсәрлиригә аит тәтқиқатларда зади тилға елинмиғанлиғидин сезивелишқа болиду. Шунлашқа Навайи әсәрлиридики һәқиқий фактлар арқилиқ «уйғур» ибарисиниң XV әсирдә Навайидәк бүйүк язғучиларниң кәлими астидиму тәхәллус сүпитидә тилға елинғанлиғини тәтқиқ қилиш, испатлаш вә уйғур оқурмәнлиригә йәткүзүп бериш чоңқур әһмийәткә егидур.

Уйғур классик әдәбиятиниң мәшһур намайәндилиридин бири болған бүйүк шаир Низамидин мир Әлишер Навайи һиҗрийәниң 896-жили (милади 1490-1491-жиллири) язған «Мәҗәлсүн-нәфаис» әсиридә «Шаһ Қули Уйғур» намлиқ бир әдип тоғрисида наһайити әһмийәтлик мәлуматларни қалдурған. Бу, бизгә мәлум болишичә, Навайи мираслириниң ичидики тәзкиричиликкә аит мәшһур әсәр. Бу әсәр Абдурешит Ислам әпәнди вә Абдумежит Қурбан әпәндиниң тәһрирлиги билән 1994-жили Үрүмчидә нәшир қилинди. Бу әсәргә җәми 458 нәпәр шаир вә әдип қатарида 400-орунда «Шаһ Қули Уйғур» намлиқ шаирму тонуштурулған. Әсәрниң 202-бетидә «Шаһ Қули Уйғур»ға даир мәлумат мундақ баян қилинған:

«Шаһ Қули Уйғур – кичигидин тәбиий тәһсилгә вә әскәр фәзлийәтгә мулайим ерди. Ата-ананиң сәвгүлүк җиһәтидин амий қалди вә көпирәк кабилийәти заи болди. Қәбиләниң мирзасидур, һөким олдур ким. Ол қилғай. Муәммада бәбиий мулайимдур. (Мәһвий) атиғә бу муәмма аниңдур, бәйт:

Әз меһнәтима беһ пиши вәй
һәфи до,
Гәр мәсләһәт әст бәгүмә
гәрнист мәгү».

(«Шаһ Қули Уйғур – кичигидин башлап зеһни илим тәһсил қилишта вә башқа нурғун һүнәр-сәнъәтләрдә өткүр еди. Ата-анисиниң адәттин ташқири амрақлиғи сәвәвидин оқушсиз келип, наһайити көп қабилийити зайә болди. У қәбилиниң мирзиси. Һөкүм чиқиридиған ишларни шу қилиду. Муәммада зеһни өткүр. (Мәһвий) намиға йезилған бу муәмма униңдур, бейит:

Бизниң меһнитимизниң алдида икки һәрип бар. Уни әгәр мувапиқ болса ейтқин, мувапиқ болмиса ейтма»).

Навайи кәлими арқилиқ тарих бетидә йезилған бу үзүндидин аз дегәнниң өзидә бир қанчә нуқтини билгили болиду: биринчидин, төмүрийләр сулалисидә Навайи билән замандаш вә пикирдаш болған уйғур классик әдәбият тарихиға мәнсуп Шаһ Қули Уйғур исимлик бир шаир яшап өткән, униң исминиң кәйнидики «Уйғур» сөзи униң әдәбий тәхәллуси, у бу хасийәтлик тәхәллус арқилиқ өзиниң уйғур қәбилисигә мәнсүп екәнлигини вә өз қәбилиси – уйғурларни һәқиқий кәбиләвий аң йүксәклигидә сөйидиғанлиғини билдүргән. Иккинчидин, Шаһ Қули Уйғур һүнәр-сәнъәтләрдә зеһни наһайити өткүр әдип болуп, асасән шеирий иҗадийәт билән шуғулланған; үчинчидин, өз миллитиниң муһтәрәм намини әдәбий тәхәллус сүпитидә қоллиниш өткән әсирниң 20жиллиридила әмәс, бәлки XV әсирдиму мәҗут болған әнъәнивий һадисә; төртинчидин, төмүрийләр сулалисидә уйғур қәвмлиригиму сәясий вә иҗтимаий җәһәттин мунасип орун берилгән… Гәрчә, бәзән тарихий китаплар Һүсәйин Байқара ордисидики уйғурларниң нами барлас, арлат, тархан, қият, қоңрат қатарлиқ қәбилә, уруқларниң намидин кейин тилға елинған болсиму, амма уйғур қәбилиси әқли ихтидар вә миллий сапа җәһәттин төмүрийләр ордисидики башқа қәбилиләрдин ешип чүшкән. Шу вәҗидин, атақлиқ тарихчиларниң китаплирида уйғур қәвмлири «уйғур сүпәтлик бахшилар, уйғур мәртивилик бахшилар», «уйғур бахшилири» дегәндәк, шәрәп сөз билән тәрипләнгән. Һәммигә аянки, «бахши» наминиң уйғурлардин башқа йәнә бирәр қәвмгә ишлитилгәнлиги мәлум әмәс. Уйғурлар Маврауннәһир, Хурасан вә Ирақ диярида дәптәрдарлиқ вә дивани һесаплирини яхши билидиғанлиғи билән инавәт тапқан. Шуңа тарихчи Әбулғази Баһадирхан «Шәҗәрәий түрк» дегән әсәридә: «Чиңғизханниң нәврилириниң заманида Маврауннәһир, Хурасан вә Ирақта диванлар вә дәптәрдарларниң һәммиси уйғур еди», дәп язған.

Уйғур классик әдәбиятиниң ғоллуқ асасчилириниң бири, дунияға мәшһур бүйүк сима Навайи төмүрийләр сулалисиниң ордисида хақаний Мәнсур (Һүсәйин Байқара) вә Барлас әмири Музәффәр Барластин қалсила муһим әрбап һесаплинатти. Әмәлиятта униң җәмийәттики иззәт-абройи һәммидин жуқури еди. Имин Турсун әпәнди билән қәләмкәш Аблиз Орхун қатарлиқ уйғур тарихчилири биринчи қол тарихи мәнбәләрни әстаидил селиштуруп, тәтқиқ қилиш арқилиқ Навайиниң миллий келип чиқиши уйғур екәнлигини дәлилләп чиқти. Һәқиқәтәнму Навайи нәсәп җәһитидин уйғур қәбилисигә мәнсүп еди, у уйғур қәбилисини қизғин сөйәтти вә өзиниң уйғур қәбилисигә мәнсүп екәнлигидин аләмчә пәхирлинәтти. Униң уйғур қәвмлирини «уйғурий сүпәтлик бахшилар, уйғур мәртивилик бахшилар» дегән шеирий сөзләр арқилиқ тәриплишиму, җүмлидин Шаһ Қули Уйғурни наһайити пасаһәтлик ибариләр билән сүпәтлишиму бу пикирни йетәрлик испатлайду.

Навайи үзүндисидин шуни көрүшкә болидуки, Шаһ Қули Уйғур қәбиләләрниң мирзиси сүпитидә һөкүм чиқириштин ибарәт әң ачқучлуқ ишларни зиммисигә алған. Навайи үзүндисидә гәрчә Шаһ Қули Уйғурниң қайси әлдики қайси қәбилиниң мирзиси екәнлиги очуқ тәкитләнмигән болсиму, амма униң төмүрийләр сулалисидә қәбиләләрниң мирзиси болғанлиғида гуман болмиса керәк. У дөләт ишлирини бәҗириштики маһирлиғи билән төмүрийләр сулалисидә мирзилиқ әмилигә қоюлған болса, һүнәр-сәнъәтләрдики өткүрлүги билән Навайиниң һөрмитигә сазавәр болған.

Ундақта Навайи кәлими астидики Шаһ Қули Уйғур немишкә өз қәбилисиниң намини тәхәллус қилип ишләтти? Мениңчә, бу тәсаддипи әмәс, бәлки, чоңқур тарихий мәнаға егә. Бәлким, Шаһ Қули Уйғур уйғур әдәбият тарихида өз миллитиниң намини – «Уйғурни» тәхәллус қилған тунҗа әдип болуши мүмкин. Униң Чиңғизхан истиласи билән башланған үзлүксиз уруш вә әсәбий қирғинчилиқ түпәйлидин барғансири унтулуп келиватқан уйғур намини өзигә тәхәллус қилиши һәқиқәтән мәдһийиләшкә әрзийдиған қиммәтлик роһ, үгинишкә әрзийдиған мәнивий тирилиш, хасийәтлик башланма!..

Уйғур тарихиға аит китапларда тәкитлинишимчә, Шаһ Қули Уйғур яшиған дәвирләрдә хәлқимиз умумий бир этник нам билән аталмай, түркләр, қашғәрийләр, мусулманлар, чағатайлар, моғуллар, уйғур, қаңли, қарлуқ, хәләҗ, қипчақ… дегәндәк намлар билән атилип кәлгән. Униң үстигә бу дәвирләрдики «уйғур» нами асасән Турпан дияридики уйғурларнила көрситидиған болуп қалған еди, җүмлидин Маврауннәһир, Хурасан, Ирақ әллиридики уйғурларму «уйғур» намини бара-бара унтимақта еди. Һалбуки, бу намлар бир милләтниң һәр түрлүк атилишидин ибарәт еди. Йәни ейтилиши башқа-башқа болғини билән тил, етиқат, урпи-адәт җәһәттин тамамән бир хәлиқ еди. Ваһаләнки, улар һели «мән уйғур» десә, һели «сән қарлуқ…» дәп җедәл қилишип, еғиз-бурунлирини қан қилишатти. Һә дегәндила қәбилә - жут сүрүштүрүп әсәбий нәсәб айримчилиғи елип баратти. Уларни тәвәллуд қилған ана-Вәтән болса, номус вә ғәзәптин өңтүрүлүп кәткидәк болатти… Йәнә бир җәһәттин ейтқанда, кескин талашқа яки еғир қисмәткә дуч кәлгән бир қәвмни қәвм сүпитидә сақлап келишниң бирдин-бир амали шу қәвмниң намини қәтъий өзгәртмәслик, һәтта ташқи күчләр сәвәвидин һеч қандақ амал болмиған әһвалдиму, ички күчкә тайинип, шәхсләрниң исми яки тәхәллуси сүпитидә әвлатму-әвлат давамлаштуруштин ибарәт еди. Пәқәт мошундақ қилишла шу қәвмни тарих мусаписидә мәңгү сақлап қалатти. Шаһ Қули Уйғур өз тәхәллусини мана шундақ әһвалда қолланди. У «мән – уйғурмән» дәп оттуриға чиқти. Өз миллитиниң намини тонуштурушқа, қумдәк чечилип кәткән қәбилисини бир ортақ нам астида иттипақлаштурушқа бәл бағлиди. Мана бу һәқиқий қиммәтлик роһ, вәтәнпәрвәрлик «өзлүк» еңи, ялқунлуқ қәбиләвий миллий аң! Бир есил тәхәллус, бир ортақ миллий нам юртвазлиққа берилип, чечилип кетиватқан хәликни уюл таштәк уюшушқа үндәйду.

Имир Ғияс

(ШУАРда чиқидиған «Китап минбири» журналидин елинди).

توكۇلدەشتىكى يۇرت مۇتىۋەرى

خەلقىغە ۋەتىنىگە سادىق كىشىلەر جەمئىيەتـ
ـتە ھاۋادەك زۆرۈر. ئۇلار ئۆزىنىڭ ئالىيجاناب
ئىشى ۋە ئۈلگىسى بىلەن باشقىلارغا ئۇستاز
بولۇپ قالىدۇ. ھايات تەرىزىمىزنىڭ ئۇلـ
ـچىمىگە ئايلىنىۋاتقان ھازىرقى كۈنلەردە
دىنىي ئېتىقادىمىزنى ھۆرمەت قىلىش ۋە
ساقلاش ھەممىمىزنىڭ ۋەزىپىسى. چۈنكى
ئىنسانلار كىشىلىك ۋە ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ
تۇسالغۇسىز داۋام قىلىشى ئۈچۈن كاپالەتلىك
قىلىپ يول كۆرسىتىدىغان ئىلاھىي تەلىماتـ
ـلارغا (يەنى دىنغا) ئېتىياجى مۇھتاجدۇر.

يادىمدىن چىقمايدۇكى 1991-يىلى 10-ئىيۇن-
ئوتېۋسكىغا چىققان بىرىنچى كۈنۈم ئىدى.
ئۆيۈمگە مەھەللىمىزنىڭ ھۆرمەتلىك ئاقسا-
قاللىرىدىن غىلاجىدىن، ئەبەيدۇللا، ساۋۇت
ۋە باشقا كىشىلەردىن 5-6 سى كىرىپ كەلدى.
ئۇلار ماڭا: «سىزنى رايوننىڭ دېپۇتاتى
قاتارىدا كۆرۈپ ئىلتىماس بىلەن كەلدۇق، قىزىم.
مەھەللىمىزدە بىر مەسچىت قۇرساق دېگەن ئويىمىز
بار. چۈنكى ياشانغاندا يىراقتىكى چوڭ مەسچىتكە
بارالمايدىغان ئوخشايمىز. مەھەللىمىزدە ئەزەن ئاڭلىنىپ
تۇرسا ياشلار ئۈچۈن چوڭ تەربىيە بولۇپ
قالارمىكىن، شۇڭا موشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشقا
ياردەم قىلسىڭىز» دەپ ئۆتۈندى. مەن ئۇلارغا
بوگۈنلا ئوتېۋسكىغا چىقىشىمنى، ئۇنىڭ
ئۈستىگە غۇلجىدىن سىڭلىمنىڭ مېھمانغا
كەلگىنىنى ئېيتتۇيدىم. يېنىمدا بۇ سۆزلەرنى
ئاڭلىغان سىڭلىم: «ھەدە، بۇ ئىشنىڭ ساۋابى
بەك چوڭ، دادىمىزنىڭ روھى خوش بولىدۇ.
ھەرگىز باھانە كۆرسەتمە» - دېدى.

مەن ئۆز جاۋابىمدىن خىجالەت بولۇپ، ماقۇل
بولدۇم. ئەتىسى ئوكتەبىر رايونىنىڭ ھاكىمى
ت. توختارباييۇنىڭ ئالدىغا كىرىپ ئاقساقاللارنىڭ
تەلۈۋنى ئېيتتىم. شۇ چاغدا بىشكەكتە بىرلا چوڭ
مەسچىت بار ئىدى. بۇ تەلەپنى ئاڭلىغان ھاكىم
دەرھال ئىلتىماسنى قوبۇل قىلىپ، ھاكىمىيەتتىن
ئىككى ۋەكىلنى ماشىنىدا توكۇلدەشتە مەسچىتقا

لايىق ئورۇننى پىلانلاشتۇرۇشقا ئەۋەتتى.
ۋەكىللەر توكۇلدەشنى ئارىلاپ كۆرۈپ، ھازىرقى
«ئىق مەسچىتنىڭ» ئورنى - بوش يەرنى (ئەخلەتـ

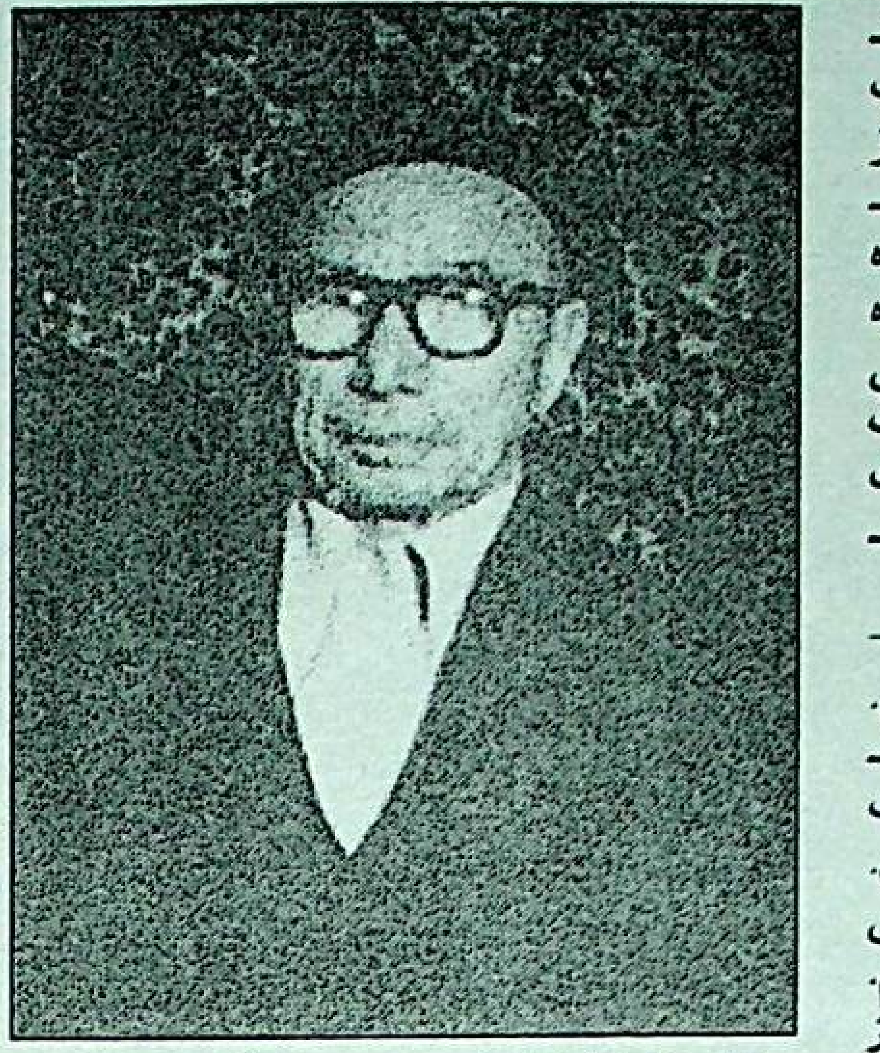

ـخانىغا ئايلانغان يەرنى) كۆرسەتتى ۋە
ئۆلچەپ چىقىپ، مەسچىت سېلىشقا رۇخـ
ـسەت بەردى. شۇندىن باشلاپ رايون ھاكـ
ـىمىيىتىنىڭ تاش، قۇم، كېسەك تەرەپتىن
قىلغان ياردىمى مەھەللە خەلقىنىڭ كۈچ چىـ
ـقىرىشى بىلەن مەسچىت قەد كۆتەردى.

غىلاجىدىن ھاجىم ئاكا ئىمامىلىققا سايلاندى.
مانا شۇندىن تارتىپ تاكى 2005-يىلىغىچە
بۇ ئاقساقال ئۆزىنىڭ دىنىي-ساۋادى، يۇمشاق
مۇئامىلىسى، كىچىك پېئىللىغى بىلەن
جامائەتنىڭ دىققىتىنى جەلىپ قىلىپ، ئورغۇن
ياشلارنىڭ مەسچىتتە دىنىي ساۋاتلىق بولۇپ
ئەخلاق تەربىيىسى ئېلىشىغا سەۋەپچى بولدى.

يېقىندىن بۇيان بۇ كىشىنىڭ يېشى چوڭىيىپ
سالامەتلىكى ئاجىزلاشقانلىقتىن ئىماملىق
ۋەزىپىسىدىن بوشاندى. مەن بۇ ئادەمنىڭ
كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى گېزىت ۋە رادىئو
ئارقىلىق تونۇشتۇرۇشنى لايىق كۆرۈپ

ئۆيىگە بېرىپ، سۆھبەتلەشتىم.

غىلاجىدىن ھاجى ئاكا 1923-يىلى ئۇيغۇر-
ستاننىڭ ئىلى ۋىلايەت غۇلجا ناھىيە قاش
يېزىسىدا تۇغۇلغان. 1934-يىلىغىچە قاشتا
دىنىي مەكتەپتە ھەم پەننىي مەكتەپتە
4-سىنىپنى تۈگىتىپ كېيىن غۇلجىغا
كېلىپ ئۇمۇت مەكتىپىدە 6-سىنىپنى تاماملاپ
قاشتا بىر يىل خەلق مەكتىپىدە ھەقسىز مۇئەللىم
بولۇپ ئىشلىگەن. 1939-يىلى غۇلجىدىكى
گىمنازىيىدە ئوقۇپ، ئاندىن ئۈرۈمچىدە ئىككى
يىل كادىرلار كۇرسىدا ئوقۇپ كەلگەندىن كېيىن
باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلىگەن. ئىنقىلابقا قاتناشقان. «1944-يىلى
24 جەڭچى جىڭغا كەلدۇق. ئۇ يەردە قىسىمچە
داخىيلگىردا قىشلاپ 6 جەڭچى بىرتالاغا پىيادە
باردۇق. ئۇ جايدا ئابدۇراۋۇف مەقسۇم بىزنى
غېنىي باتۇر ئۇزىرتقان شېرمولا ئاتلىق
كىشىنىڭ قېشىغا باشلاپ كىردى. رەھبەرلىك
بىزنى غۇلجىغا قايتىشقا بۇيرىدى. 1945-يىلى
سوۋېتخۇن پولكىدا بولدۇم. ئاندىن ئوقۇشقا
ئەۋەتىلىپ ئۈچ ئاي ئوقۇغاندىن كېيىن مۇز
داۋانىدىكى ھەربىي تەمىناتتا سكلاد باشلىقىنىڭ
ئورۇنباسارى بولۇپ، ئىككى يېرىم يىل خىزمەت
قىلدىم. خىتاي كوممۇنىستلىرى كېلىپ بىزنىڭ
ئائىلىنى پومېشچىك قىلىپ ئايرىدى. مەن ئون
نەچچە يىل داۋامىدا يېزىدا نەق ئېغىر ئىشلاردا
ئىشلىدىم. 1963-يىلى تۆرت پەرزەندىم
بىلەن قىرغىزستانغا چىقىپ، چۈي ئوبلاستىدىكى
سىنتاش كولخوزىدا سۇغۇرۇش ئىشىنى قىلدىم.
بىر يىلدىن كېيىن بىشكەككە كېلىپ ئايالىم
بىلەن 12 يىل كومۇلنى فابرىكىسىدا
ئىشلىدىم» - دەيدۇ ئۇ.

ئائىلىسى ھەققىدىكى سوئالىمغا: «ئالتە
پەرزەنت - تۆرت قىز، ئىككى ئوغۇل تەر-
بىيىلىدىم. بىر قىزىم ئالىي مەلۇماتلىق،
يەنە بىرى كومۇلنى فابرىكىسىدا تېخنولوگ،
12 نەۋرە، بەش چەۋرەم بار» - دەيدۇ.

-ياشلىرىمىزغا قانداق نەسىھەتلىرىڭىز بار؟
- ياشلىرىمىز ئالدى بىلەن تارىخى ۋەتىنىمىز
ئۇيغۇرىستاننى سۆيۈشى، تارىخىمىزنى بىلىشى،
ئانا تىلىنى ئۆگىنىشى كېرەك. چۈنكى ئۆز تىلىنى
بىلمىگەن ئۆزىنى يوقاتقان ئەگۈۋر. يۇرۇش تۇرۇشتا
ئۇيغۇر تىلىدا ئادەت بويىچە سەللى كىيىش بىلگەن كىشىكە
رىئايە قىلىش، ئىسلام قائىدىلىرىگە بويى سۇنۇپ،
ئەدەپ-ئەخلاقلىق بولۇش يامان يوللاردىن
يىراق تۇرۇش، مىللىتىمىزنىڭ ئابرويىنى ساقلاپ
يۈرۈشلىرى كېرەك».

ئۇ موشۇ سۆزلىرىنى قىلىپ، ھۆكۈرەپ يىغلاپ
كەتتى. «ۋەتەن سۆزىنى ئاغزىمغا ئالسام
ئۆپكەم تولۇپ يىغا ياماشتىپ كېتىدۇ.
ھەسسىدە بىزگە قاچانمۇ ئازاتلىق كۈنلەر نەسىپ
بولار. مەن كۆرمىسەممۇ بالىلار كۆرسە بولاتتى،
دەيمەن. كېچە كۈندۈز قولۇمدىن كىتاپ
چۈشمەيدۇ. نەچچە قېتىم قايتىلاپ ئوقۇيمەن.
بىردىن بىر ئارمىنىم يالغۇزلىقىم. ۋەتەننى
سۆيۈشنى مەقسەت قىلسا دەيمەن. ياشلىرىمىز
ئارىسىدىن ۋىژدانلىق ۋەتەنپەرۋەرلەر چىقىپ،
ئارمانلىرىمىزنى ئىشقا ئاشۇرسا دەپ ئارزۇ قىلىمەن.
ئاتا-ئانىلار بالىلىرى كىچىكىدىن ياخشى يولغا
سالسا «قۇش ئۇگىسىدا نېمە كۆرسە، شۇنى
قىلىدۇ» دېگىنىدەك تەربىيىگە قاراپ بالا
ئۆسىدۇ. ئۆيدە ئۇيغۇرچە سۆز قىلىپ،
ئانا تىلنى ئۆگەتسە، ئۆرپ-ئادەتنى، مىللىي
كىيىم-كېچەكنى، يوقاتمىسا، چۈنكى
«تىل ھايا - مىڭ ئىمان» ھاياسىز ئادەمدە
ئىمان يوق. شۇڭا ياشلىرىمىز يارىم يالىڭاچ
يۈرمىسە» - دەيدۇ ھۆرمەتلىك ئاقساقالىمىز.

مەن بۇ ئەزىز ئىنساننىڭ سۆزىدىن تەسىرلىنىپ
بىللە كۆز ياش تۆكتۈم. 83 باھارنى كۆرگەن
بۇ كەمتەر ئادەمنىڭ باسقان ھايات يولى ۋە
قىلغان ئىشلىرىنى ئاڭلاپ، شەرقىي تۈركىستان
ئىنقىلابى بۇ جاپاكەش خەلقىمىزنىڭ ئۆز ئازاتلىغى
ئۈچۈن ئىنتىلىشىنىڭ يارقىن كۆرۈنۈشى ئىنقىلابىي
ھەرىكەت سەھىپىلىرى ئادەملەرسىز ئۇلارنىڭ
پائالىيەتلىرىسىز يېزىلمايدىغانلىغى مەلۇم. لېكىن
شۇ ھەرىكەتلەر توغرىلىق قۇرۇق تەخمىن بىلەن
ئاشۇرۇپ يېزىلىپ ئىنقىلاب جەڭچىلىرىنىڭ
مۇھىملىرى قېپ قېلىپ مۇھىم ئەمەسلىرىنى ئارتۇقچە
ماقتاپ قەھرىمان كۆرسىتىپ مەتبۇئات سەھىپىلىرىدە
بېسىلغان غۇلاچ-ماقالىلارنى ئوقۇغاندا
ئىختىيارسىز ئېچىنىدۇ كىشى. ئىنقىلاب ئوتىدا
كۆيۈپ ۋەتەن ئازاتلىغىنى ئارزۇلاپ خەلقىنىڭ
ئەركىنلىكىنى ئەلا بىلگەن شۇ يولدا جان پىدالىق
كۆرسەتكەن پاك ۋىژدانلىق كىشىلەرنىڭ بىرسى
ئۆزى ھەققىدە سۆز قىلمايدىغان، كىچىك پېيىل
بۇ ئادەمنىڭ سۆزلىرىنى تىڭشاپ ئۇنىڭغا
بولغان ھۆرمىتىم تېخىمۇ ئاشتى.

مەھەللىمىزنىڭ ھۆرمەتلىك مۇتىۋەرى
غىلاجىدىن ھاجىم ئاكىمىزنىڭ خەلق غېمىنى
ئويلايدىغان مىللەتسۆيەرلىك پەزىلەتلىرى
ياشلىرىمىزغا ئەمۇنە بولغاي ئىلاھىم. مەن
بۇ ھۆرمەتلىك ئىنسان بىلەن سۆھبىتىمنىڭ
ئاخىرىدا ئۇنىڭغا تەن ساقلىق، ئۇزاق ئۆمۈر
تىلەپ، ئامان بولۇڭ. سىزگە ئاللاھ كۈچ-
قۇۋەت بەرسۇن - دەپ خوشلاشتىم.

خەيرىنىسا تۇردى

Әҗдатлар мирасини әвлатларға йәткүзәйли

Беши 9-бәттә

Биздә вәтәнпәрвәрлик чүшәнчиси суслишип йоқап кетиш гирдавиға келип қалди. Бу вәзийәтни яхши күзитиватқан коммунист Хитай һакимийити барлиқ җәһәттин ишларни қолға еливелип аримиздики ирадисиз номуссиз әбләхләрдин пайдилиниватиду: Аримизда хитайни мақташ, уни улуқлап күчлүк қилип көрситип миллитимизни чөчитип хәлқимизниң вәтәнпәрвәрлик роһини сундурушқа яки суслаштуруп үмүтсизлик тенденсийәлириниң уруқлирини чечиватиду. Буниң бир қанчә конкрет мисаллири төвәндикиләр:

1. Мән хитайға берип кәлдим, у һазир шундақ тәрәққий қилип кетипту. Һәтта ихтисадий җәһәттә һазир Америкидинму ешип кетипту. Һәрбий күчиму һазир бәк күчийип кәтти. Хитайға палан, палан дейиш ақмақниң иши дәп җөйлүп йүрүшләр. Бәзи той-төкүн, нәзир-чирақ соруплиридиму боливатиду.

2. Мән Үрүмчи, Ғулҗа, ичкири өлкиләргә берип кәлдим. Һәммә киши бай болуп кәткән. Қәйәргила барсаң зияпәт, бу немә дегән баяшәтчилик? Мениң паланчи туққунум 1500-2000 йвән пәнсийә алидикән, һеч немидин әндиши йоқ баяшат яшавептипту, қазиниму май, чөмүчиму май болуп кетипту. Немишкә Хитайни яманлаймизкинтан дәп йүрүшләр?

3. Һазир Үрүмчи, Ғулҗа қатарлиқ шәһәрләр шунчилик бағ-барақсан гүлзарлиқ пакизә шәһәрләргә айлинип кетипту. Хитайлар қалтис җиму, бу бизниң қолимиздин кәлмәйдиған ишлар еди – дәп җөйливатқанларму бар.

4. Дүшмәнниң кимликини бизгә неминиң керәкликликини, униң қандақ келидиғанлиғини аңқиралмай, биз Хитай һөкүмитигә қарши әмәс бир амаллап теч йол билән пәқәт мустәкилликни қолға кәлтүрсәкла болиду, дегәндәк тетиқсиз сөзләрни сөрәп җүргәнләрму учраватиду.

Демәк хитай һөкүмранлири ана вәтинимиз Уйғурстанни бесивалғанға қанаәт қилмайду. У вәтинимиздики уйғур пәрзәнтлирини коммунистик тәшвиқатчилири вә сетилма дини адәмлири арқилиқ зәһәрләп калвалаштурғанни аз дәп, чәт әлдә яшаватқан уйғурлардиму өз гумаштилири арқилиқ зәһәрхәндилик қилип вәтәнпәрвәрлик роһини аҗизлаштуруп виҗдансиз яшаш һалитигә әкәлмәкчи.

Әнди биз йоқуридики төрт мәсилә бойичә пикир йүргүзәйли:

1. Хитай растинла шунчилик күчлүкму, һәрбий күчи шунчивала тәңдашсиз өсүп кәттиму? Мениңчә болса, Хитай дунияда чоң вә һәрбий күчкә таянған таҗавузчи қиличидин қан пурап туридиған мәмликәт болуп, униңда инсан һәқлири қаттиқ дәпсәндә қилиниватиду. Аз сандики йоқури тәбиқә һоқуқдарлар яхши яшиған билән бесим көпчилик ишчи деһқанлар зар қахшап, өз күнини аранла көриватиду. Миллий районларда хәлиқниң турмуши һақарәтлик һалда қулларчә өтиватиду. Шунлашқа Хитай ички җәһәттин йетишип келиватқан бөлүнүш һалитидә туриватиду. Бу чоқум болушқа тегишлик әһвал. Униң аталмиш азатлиқ армийиси чиш тирниғи билән қораллинған болуп бирла коммунистик идейәгә бой суниду. Лекин, һазирқи 21-әсирдики әң илғар сәвийәдики армийә әмәс. Униң үстигә бу армийә қоралсиз, гунаһсиз, өз хәлқини йоқилаң баһанилар билән қиришқа тәйяр. Шуңа у хәлиқтин айрилған нәпрәтлик қошундур. Хитайниң йәнә бир аҗиз җайи һазирғичә әң заманивий қирғучи самолетлар, әң йеңи вә илғар танк қатарлиқ қоралларни өзи толуқ ишләп чиқиралмайду.

2. Хитай хәлқиниң һәммисиниңла қазиниму чөмүчиму май болуп кәткини йоқ. Хитай һөкүмранлири аддий пухрани течландуруп тутуп туруп өз халиғинни қилиш үчүн әмәлдарларни, зиялиларни пенсийә пулиға қизиқтуруп уларға гәмхорлуқ көрсәткән қияпәткә кирпвелип әмәлдар кадрларниң айлиғини яки пенсийәсини өстүрүп голлап туриватқан гәп. (Бу миллий районларда алаһидә көзгә челиқиду). Мән бу мәсилин яхши чүшиниш үчүн вәтәнгә барғанларниң йезиларға, болупму җәнуптики йезиларға берип бекишини тәвсийә қилған болар едим.

3. Хитайларниң басқунчилик сиясилидики әң һелигәрлик усулидин бирси «Шәһәрни кеңәйтиш, гүзәлләштүрүш» болуп, буниң асаси түп мәқсити әшу баһанида ичкиридин хитайларни йөткәп чиқип орунлаштуруштур. Әнди пакизлик тоғрисида болса, хитайлар билән уйғурларниң қайсиси пакиз екәнликини аҗиритиш асан. Буниң үчүн Үрүмчи, Ғулҗа яки Қәшқәрдики хитайлар мәһәллисигә берип келишла купайә қилиду. Биз уйғурлар әзәлдин гүлчилик, бағвәнчилик билән шуғулланған. Һойла-арамни күнидә бирәр кетим су чечип үспәрмисә тамиғи гелидин өтмәйдиған хәлиқбиз. Шуңа бундақ әқилгә сиғмайдиған тетиқсиз сөзләрни ойлишип қилиш керәк.

4. Биз өз тарихимизда дост ким, дүшмән ким? Биз әзәлдин ким билән көрәш қиливатимиз? Хитай у бизниң тарихий дүшминимиздур. Бу бир тарихий факт. Әзәлдин тартип һеч қайси хитай падишаси яки һөкүмити бизгә яхши муамилидә болғини йоқ. Әксинчә улар әзәлдин буян бизни мунқәриз қилиш сияситини йүргүзүп кәлди. Һазирқи коммунист Хитай һакимийитиму Уйғурстанни бесивалғанни аз дәп хәлқимизни қуллуқта тутуп инсан һоқуқини дәпсәндә қилип, һаятсизларчә қирғинчилиқ елип бериватиду. Биз мустәкиллик давасини қилиш үчүн алди билән Хитай һакимийитиниң сияситини қарилап туруп униңға қарши һәрикәт қилишта сиртқи амиллардин болупму демократик инсан һәқлирини һимайә қилидиған дөләтләрниң қоллишиға еришишни қолға кәлтүрүп лазим тепилғанда вәтәндашлар билән җипселишип инқилиабниң һәммә түрлиригә қатнишишимиз әқилгә мувапиқтур.

Биз һазирқи дуния вәзийитидә яки вәтинимиздики вәзийәт бойичә еғир әһвалда турмақтимиз, хәлқимиз инқираватиду. Һәммә яқни қаплиған наданлиқ, қара күчләр, сатқунлар хитайларға мунапиқларчә хизмәт қилмақта. Вәтәнсөйәр җигитлиримизни өлтүрүп яки түрмидә чиритип, қиз чоканлиримизни сатмақта. Вәтән еғир әһвалда. Буниңдин қутулуш үчүн әҗдатлар роһиға варислиқ қилип яшлиримизни ойғутуп, вәтәнни, милләтни сөйүш, виҗданлиқ болуш идейәсини тиклишимиз лазим.

Буниң үчүн зиялилиримиз алдинки сәпкә өтүп, үгүтләш ишини җари қилиши лазим. Биз қайси милләттин кам? Әқли һошимиз, җисмани қудритимизму йетәрлик. Демәк кечиктүрүп болмайдиған заман тәливи болған ишларни қилидиған пәйт кәлди. Қени биз әҗдатлиримиздин қалған йоқурида аталға үч яхши мирас пәзиләтләрни әвлатларға йәткүзәйли. Бу ишларни ишқа ашуруш үчүн аилидин башлишимиз керәк. Йәни балилиримизни ана тилимизға қаттиқ җәлип қилиш, чүнки ана тилини билмәй туруп өзиниң кимликини, қандақ милләт екәнликини пәриқ қилалмайду. Тилни билгәндила өз өрпиадити тарихини вә вәтининиң қәйәрдилики униң җуғрапийәвий орни қатарлиқларни чүшинәләйду. Һазирқи яшларда (балиларда умуммийүзлүк бу чүшәнчә йоқ десиму болиду) вәтән милләт тилға болған чүшәнчә наһайити төвән яки йоқ, шуңа аилидә балиларға давамлиқ чүшәндүрүп туруш керәк. Бәзиләр милләт-пилләт дәп немә қилаттиң? Мусулман болғандин кейин болмидиму? – дәп өзиниң әзиз уйғур әвлади екәнликини чүшәнмәйду яки чүшәнгиси йоқ. Улар шуни билмәйдики, бизму әрәпләрдин келишмайдиған қәдимий вә бүйүк хәлиқмиз. Биз пәрзәнтлиримизгә тарихи кимликимизни даим үгүтүп, изип ичирмисәк ақивәт яхши болмайду. Вәтәнниң бар болиши униң мәвҗутлиғи үчүн яхши йетилгән аңлиқ әвлат керәк. Униң үчүн оқуш, оқуш йәнә оқуш керәк. Шу чағдила һәммиси яхши болиду, әлвәттә.

Дәртмән

Лутфий - прославленный уйгурский поэт и мыслитель (1366-1465)

Лутфий является не только крупным представителем уйгурской классической литературы, но и видным мыслителем своего времени. Как прославленный лирический поэт, он в художественно-образной форме творчески развивает прогрессивную философскую мысль уйгуров по проблемам гуманизма, патриотизма, морально-этических и эстетических идей, свободомыслия, свободолюбивых воззрений, а также утопических идей о развитии общества в будущем, о роли личности правителей в истории.

Имя поэта нам неизвестно, а Лутфий – его литературный псевдоним. Понятие «Лутфий» происходит от арабского слова «лутф», что значит – «милость», «благосклонность», «великодушие». В некоторых источниках дается полное имя мыслителя – «Мавляна Абдулла Лутфий».

О жизни и деятельности Лутфия мы располагаем незначительными и противоречивыми данными.Многие исследователи творчества мыслителя полагают, что Лутфий родился в городе Кашгар, а некоторые ученые, опираясь на содержание некоторых стихотворений поэта, считают, что он из Хотана. По данным ученика Лутфия – выдающегося мыслителя средневековья Алишера Навои, поэт родился в селе Дехи, которое находилось в окрестности города Герата. Он прожил почти целый век до 99 лет, умер в 1465 году и похоронен в том же селе, где родился.

В своих сочинениях Навои пишет о своем учителе Лутфий с большим уважением и высоко оценивает его творческую деятельность. Так, например, в своем сочинении «Собрание избранных» Навои подчеркивает, что Лутфий был «шахом красноречия» своего времени, непревзойденным в знании персидского и тюркского языков. Больше всего он прославился тюркскими стихами. Диван его тюркских стихов широко известен. У него есть такие стихи, которым трудно подражать. В числе его стихов есть следующий:

Моя возлюбленная поймала меня в сеть распущенных волос,
Набросила на мою шею петлю из двух длинных локонов.

…Он писал ответы на сложные стихи персо-язычных мастеров сложения касид, и писал их очень хорошо…В конце жизни он сочинил стих с редифом «афтаб». Все современные ему поэты подражали Лутфию, пытались сочинить нечто подобное этому стихотворению, однако никому не удалось создать такое же удачное первое двустишие, указывает Навои.

Алишер Навои отмечает, что в молодости Мавлана Лутфий обладал светскими науками, после он постиг знание суфиев. Ученик Лутфия пишет, что его учитель был почтенным и благославным человеком, а также являлся дервишем.

В другой работе «Суждение о двух языках» Навои отмечает, что во время правления Султана Тимура Корагана и его царственного сына Шахруха – в стране творили высоко даровитые поэты и мыслители: Саккакий, Якыний, Хайдар Хорезмий, Атаий, Мукумий, Амирий, Гадаий и другие. Но «не было среди них людей, - пишет Навои, - которые могли бы быть поставлены в ряд с упомянутыми персидскими поэтами, разве что один Мавлана Лутфий. У него есть несколько бейитов, кои могли бы быть прочитаны и в присутствии мужей высокого дара». Навои цитирует следующие двустишия Лутфий:

Тот, от чьей красоты люди
становятся безумными,
Сделал тебя зеркалом,
чтобы отразиться в нем.

О жизни и деятельности Мавлана Лутфия говорится также в сочинении Муллы Исматулла Мужиз «Тарихий мусикиюн» («История музыкантов»). В этой работа автор анализирует деятельность семнадцати известных музыкальных наставников. Один из них был Лутфий.

Мулла Исматулла пишет, что Мавлана Лутфий был одним из виднейших музыкантов родом из Могулистана. Он ставит Лутфия по величию и значимости вровень с выдающимися учеными различных областей знания. Мулла Исматулла отмечает, что Лутфий в области науки равен Абу Насыру Фараби, в медицине – Ибн Сине, в поэзии – Алишеру Навои, а в области музыкального искусства – Кадырхану Яркенди. По мнению автора «Истории музыкантов» Лутфий достиг крупных успехов во всех науках своего времени, был не только талантливым поэтом и музыкантом, но и крупным ученым. Его заслуга, по мнению Муллы Исматуллы, выражается в том, что Лутфий подготовил более 500 ученых и кари (людей, знающих весь Коран наизусть), 200 видных специалистов в области музыки, написал более 20 книг. Отсюда мы видим, что Мавлана Лутфий обладал энциклопедическим знанием. Яркендец отмечал, что Лутфий был учителем Алишера Навои, он высоко оценивая поэтический дар ученика называл его своим учителем, подчеркивая выдающийся талант Навои, Лутфий говорил ему: «Твое двухстрочное стихотворение превосходит мои 10-тысячные строки стихов, написанные мною за всю свою жизнь».

Ответственные редакторы антологии «Образцы уйгурской классической литературы» Тейипжан Илиев и Рахматулла Жари отмечают, что в конце XIV и в начале XV веков некоторая часть уйгурских поэтов по причинам исторического характера проживали в Мавераннахре. Лутфий как и другие поэты, деятели науки и культуры, был вынужден оставить свою родину. Это связано с тем, что в Восточном Туркестане шла непрерывная и жестокая борьба за власть между феодалами и религиозными группами. Часто возникали разорительные войны, которые привели к ухудшению материального положения масс, задержанию развития культуры, сохранению темноты и забитости народа. Как и трудящиеся сам Лутфий жил в условиях бедности, переносил лишения, не смог творчески работать. Он вынужден был как дервиш, скитаться на чужбине, пешком пройти города Центральной Азии, Азербайджана и Крыма. После долгой скитальческой жизни поэт обосновался в г. Герате до конца своих дней, так и не имея возможности возвратиться на родину. Как и Лутфий в Мавераннаре вынуждены были жить многие уйгурские поэты того времени, в частности, Атаий, Саккакий и другие.

В XIVв. г. Герат стал одним из экономических, торговых, культурных и научных центров Центральной Азии. В городе было развито ремесленное производство, действовали крупные школы и высшее медресе, творили известные поэты, ученые, деятели искусства, преподавательской деятельностью занимались мударрисы. Сюда стекались из различных мест видные деятели науки и культуры, в том числе Алишер Навои, Абдрахман Джами, Саид Кашгари и многие другие.

Знаменитый поэт и мыслитель Мавлана Лутфий оставил будущему поколению богатое культурное наследие, написанные на уйгурском и персидском языках. Но, к сожалению, не все его труды дошли до нас. Так, например, газели поэта, написанные на персидском языке в виде собрания стихов не дошли до сегодняшнего дня.

В настоящее время мы располагаем сборником стихотворений «Диван Лутфий» на уйгурском языке. Диван состоит из двух касид (торжественное, хвалебное стихотворение, напоминающее оду), 280 газелей и нескольких кытъа (фрагментов), туюг (отдельное четверостишие, зарифмованное омонимами) и рубаи (стихотворение – четверостишие, в котором рифмуются первая, вторая и четвертая строки). Сборник был посвящен хану Тимуридов Шахруху (1377-1447), правителю Хорасана. Рукописи этого сборника сейчас находятся в библиотеках Британии, Санкт-Петербурга и Ташкента.

Важное место в творчестве Лутфия занимает его лирическая поэма «Гул ва Навруз». Рукопись поэмы в настоящее время сохранилась в Британском музее. Рукопись поэмы впервые была опубликована в сокращенном виде Р. Жарием в журнале «Булак» («Родник»). – Урумчи, 1981, в №1. Другая рукопись поэмы «Гул ва Навруз» была найдена в Гумском районе Хотанской области СУАР КНР и опубликована в журнале «Булак». – урумчи, 1990, в №4.

Как ученый Мавлана Лутфий проявил особый интерес к проблемам философии, в частности, исследованию проблемам гносеологии. Он написал в поэтической форме сочинение «Машхунул хаккайик» («Трактат об истине») и выдвинул свои концепции об истине. Но, к сожалению, мы не располагаем этим философским сочинением Лутфия.

По некоторым данным известно, что сборник стихов поэта «Лутфий туюклари» («Туюги Лутфия») находится в библиотеке Стамбульского университета.

Поэт как знаток персидского языка, не только писал превосходные стихи на этом языке, но и занимался переводом с персидского на родной язык. Например, Лутфий перевел произведения известного историка Шарпидина Али Язди «Зафарнама» («Книга о победе»), творившего в XV веке. Это сочинение, посвященное истории Тимуридов, было написано автором прозой, а Лутфий перевел его в форме маснавий (двустиший). Этот труд превратился в крупную поэму, состоящую из более чем 20 тыс. строк. К сожалению, в настоящее время мы не располагаем этим сочинением Лутфия.

В XIV-XVI веках на Востоке, в частности, в Центральной Азии и Восточном Туркестане, возросла роль арабского и персидского языков. Для народов этого региона арабский язык был не только языком ислама, но и языком науки, философии и культуры. Наряду с арабским языком положительную роль играл и персидский язык. В это время на Востоке была широко распространена формула: арабский язык для ученых, персидский – для поэтов, а тюркский для ремесленников и воинов. В этих условиях деятели науки и культуры тюркоязычных народов, в том числе и уйгуры, прекрасно владели арабским и персидским языками, создавали свои сочинения на этих языках.

В то же время, некоторые деятели науки и искусства ошибочно считали, что на тюркском языке нельзя сочинять подлинные научные и художественные произведения. Махмуд Кашгари и Алишер Навои своим творчеством доказали, что на языке тюркских народов можно создавать научные и высокохудожественные произведения. Так Махмуд Кашгари был убежден, что тюркские языки не уступают по значению арабскому. В «Диване лугат ат-тюрк» («Словарь тюркских языков») он писал: «Тюркские языки идут наравне с арабским, как две лошади, бегущие в скачках». Продолжая эту традицию, Мавлана Лутфий в своем творчестве боролся за чистоту и развитие уйгурского языка. Лутфий, названный Алишером Навои, «Шахом красноречия» своего времени, писал изящные, прекрасные в художественном отношении произведения на родном языке. Он дал достойный отпор тем поэтам, которые недооценивали, унижали достоинства и художественные возможности уйгурского языка. Поэт отражал явления природы и общества на языке поэзии, выражал красоты бытия, воспитывал у людей чувства прекрасного.

Произведения Лутфий были известны не только в Центральной Азии, Восточном Туркестане, Азербайджане, но и в некоторых странах мусульманского Востока. Творчество поэта оказало большое влияние на его современников и потомков. Благотворное влияние Мавлана Лутфий на таких поэтов как Навои, Фузули, Яркини, Абдуллы Харабатий, Мухаммад Сидик Залелий, Навбатий и другим видно в том, что они писали мухаммасы (пятистишие) на газели своего учителя и пропагандировали его сочинения. Некоторые поэты пытались подражать газелям Лутфия, нашлись даже такие, которые стремились присваивать его доброе имя. Об этом повествует следующее предание: однажды на многолюдном базаре г. Герата Мавлана Лутфий встретил человека, который читал прекрасные стихи толпе людей. Он подошел к этому человеку ближе и спросил: «Кто ты, как тебя зовут?» Он ответил: «Я известный поэт, меня зовут Лутфием. Мавлана был удивлен таким наглым ответом и сказал: Я знал такие случаи, когда некоторые люди приписывали себе стихотворения великих поэтов, но до сих пор не встретил людей, которые присваивали себе имя известных стихотворцев». Окружающие их люди с удивлением смотрели то на Лутфия, то на человека, выдававшего себя за Лутфия.

Высокий авторитет Мавлана Лутфия проявляется даже в том, что его газели нашли достойное место в уйгурском музыкальном искусстве. В уйгурской классической музыке «Двенадцать мукамов» звучат газели Лутфия.

Продолжение в след. номере

А. И. Нарынбаев,
Доктор философских наук, профессор, почетный академик НАН КР, Заслуженный деятель науки КР

ДАЙДЖЕСТ КЫРГЫЗСТАНА

Впервые агентство по делам госслужбы проводит конкурс среди выпускников ВУЗов на зачисление в Национальный резерв кадров

Впервые агентство по делам госслужбы проводит конкурс среди выпускников ВУЗов на зачисление в Национальный резерв кадров госслужбы. Как сообщает пресс-служба агентства, целью формирования резерва кадров является создание квалифицированного состава государственных служащих, развитие их профессиональных и личностных качеств, предоставление возможности для карьерного продвижения по службе. Лица, зачисленные в Национальный резерв кадров, будут направляться агентством на обучение, повышение квалификации, переподготовку и стажировки, в том числе и за рубеж.

Лучшие будут рекомендованы госорганам для замещения на конкурсной основе вышестоящих категорий вакантных административных государственных должностей.

На первом этапе отбора кандидат проходит тест. Затем проводится оценка индивидуальных особенностей посредством определения интеллектуальных способностей и психологических особенностей.

Следует отметить, что в тесты включены вопросы, подготовленные специалистами ведущих ВУЗов по специальному запросу агентства и поручению министерства образования КР по главным дисциплинам, а также определяющие уровень общей эрудиции, знания законодательства Кыргызской Республики, степень интеллектуального развития, способность решать практические задачи, наличие лидерских качеств.

В отборе кандидатов принимают участие представители аттестационно-конкурсных комиссий государственных органов, а также независимые наблюдатели: представители СМИ, НПО, международных организаций и др.

Кыргызские медики обещают отменить соплату для пенсионеров и детей до 5 лет

В Бишкеке в Фонде обязательного медицинского страхования республики состоялся круглый стол по вопросам соблюдения прав пациента. В нем приняли участие члены общественного объединения «Союз добрых сил», территориальных обществ самоуправления (ТОСов) и квартальных комитетов столицы, а также специалисты Минсоцтруда, Фонда ОМС во главе с генеральным директором Айнурой Ибраимовой и руководителей бишкекских центров семейной медицины и стационаров. По сообщению пресс-центра Минздрава, необходимость проведения подобных мероприятий объясняется низкой информированностью граждан республики о своих правах при получении медицинской помощи.

Как отметила А. Ибраимова, в рамках программы «Манас таалими», рассчитанной на период с 2006 до 2010 года, перед здравоохранением республики задачи усиления сельского здравоохранения, улучшения работы скорой и высокоспециализированной медицинской помощи, расширения программы государственных гарантий.

В настоящее время Минздрав и Фонд ОМС работают над снижением сооплаты для пенсионеров. В скором времени они надеются, что им удастся и вовсе отменить её для так называемых «советских пенсионеров». Медики обещают, что уже в 2006 году, возможно, будет отменена сооплата в медицинских учреждениях за детей до 5 лет (в предыдущей Программе госгарантий значились только дети до 1 года). (Н. Джапарова)

С 1 ноября этого года на территории Кыргызстана вводятся в обращение банкноты номиналом 500 сом выпуска 2005 года.

С 1 ноября этого года на территории Кыргызстана вводятся в обращение банкноты номиналом 500 сом выпуска 2005 года. Об этом информирует Национальный банк Кыргызстана.

Согласно сообщению главного банка страны, банкноты образца 2005 года имеют более совершенные технические спецификации, способствующие увеличению срока жизни банкнот. Внешний вид банкнот не изменён. Год выпуска (2005) указан на оборотной стороне в правом нижнем углу.

Банкноты номиналом 500 сом 2005 года выпуска будут действовать наряду с ранее выпущенными в обращение банкнотами 1, 10, 50 тыйын и 1, 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500 и 1000 сом.

“Все банкноты национальный валюты имеют статус официального платежного средства на территории Кыргызской Республики и подлежат обязательному приему в качестве платежного средства независимо от года выпуска”,- подчеркивает Нацбанк.

По материалам КНИА «Кабар»

Интересные факты в медицине

❖ Если соединить нервные клетки человека в виде цепи, то эта цепь будет длиной в 480000 км.

❖ Однажды финский врач Ф. Этертум заболел ревматизмом. Случайно его ужалила пчела и он почувствовал облегчение. Таким образом, он сделал открытие о пользе пчелиного яда при ревматизме. В своей книге, опубликованной в 1888 г. ученый пишет, что 173 больным ревматизмом он прописал укус пчелы.

❖ По результатам исследований, проведенных медицинским журналом «Новая Англия» среди 332 тыс.544 пациентов установлено, что риск заболевания почечными болезнями в 3 раза выше у тех людей, которые чересчур сильно волнуются.

❖ В течение первых 3-4 дней жизни новорожденный ничего не слышит.

❖ В нашем желудке переваривается: молоко - за 1 час, хлеб - за 2,5 часа, отбивные котлеты - за 3,5 часа. Жиры, содержащиеся в молоке самые легкоусвоющиеся.

❖ Операция, проделанная госпожой Г. Левановски в 1951 году, считается самой продолжительной. Эта операция продолжалась 96 часов. А М. Ж. Моди за один рабочий день прооперировал катаракту глаза 833 людям.

www.mirchudes.8m.com

گېزىتخانلار ئىنكاسى

ھۆرمەتلىك ئاۋتور!

سىزنىڭ «ھەسرەتلىك 50 يىل» ناملىق ماقالىڭىز ماڭا بەكمۇ ياقتى. نەق مېنىڭ دىلىمدىكى گەپلەرنى قىلغانسىز. تەرتىپلىك، ئېنىق فاكتلار بىلەن يېزىلىپتۇ. مۇنەك-مۇنەك گەپلەر دېيىلىپتۇ. شۇنداق بولسىمۇ ماقالە قىسقا يېزىلىپ قالغان. مۇمكىن بولسا كېڭەيتىپ، كۆپە يتىپ يېزىپ كىتاپ قىلىپ نەشر قىلسا ياخشى بولاتتى. مۇمكىنچىلىك بولسا ئىنگلىز تىلىغە تەرجىمە قىلدۇرۇپ چەت ئەللەرگە تارقىتىش كېرەك. ئەگەر تەكلىۋىمگە قوشۇلسىڭىز كىتاپ قىلىپ نەشر قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئىيانە ۋىغىمىز.

ھۆرمەت بىلەن مەممەت قاسىم

«ئىتتىپاق» جەمىيىتى ئاقساقاللار كېڭىشى ۋە نوۋو-پوكروۋكا يېزىسىدىكى ئۇيغۇر جامائىتى ئىنابەتلىك ئاقساقاللاردىن

ياقۇپجان ئۆمەروۋنىڭ

ۋاپات بولىشى مۇناسىۋىتى بىلەن مەرھۇمنىڭ پەرزەنتلىرىگە، ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن يېقىنلىرىغا قايغۇرۇپ تەزيە بىلدۈرىدۇ.

چىلەك يېزىسىدىكى ئۇيغۇر جامائىتى 1944-1949-يىللاردىكى شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلابىنىڭ قاتناشچىسى سابىق مىللىي ئارمىيەمىز جەڭچىسى

ئابدۇرۇسۇل مىرزاموۋنىڭ

ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرگە، يېقىنلىرىغا چوڭقۇر قايغۇرۇپ تەزيە بىلدۈرىدۇ.

تەزىيە

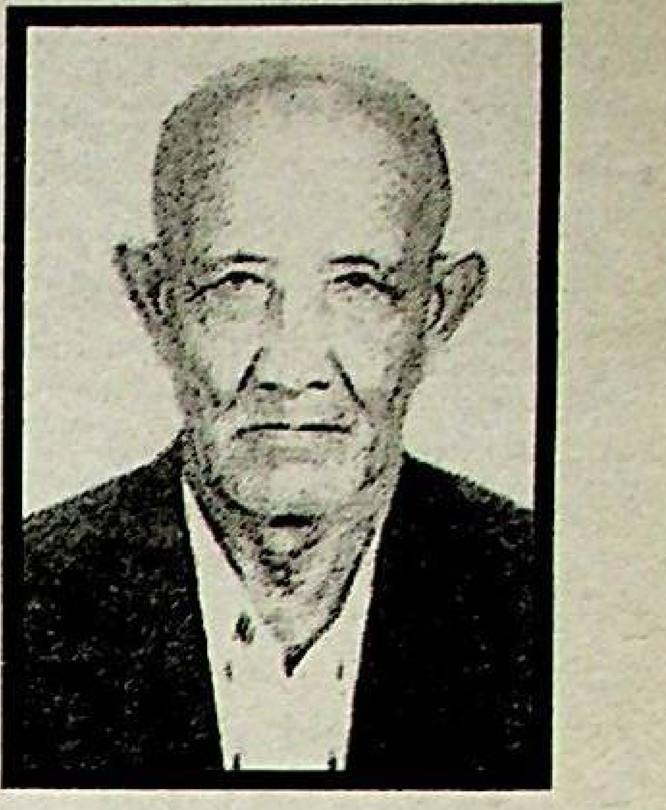

مۇھەممەت ھاجى ئىمىنجان ئوغلى ئىسمائىلوۋ 1925-يىلى ئالمۇتىدا تۇغۇلغان. 1933-يىلى ئاتا-ئانىسى بىلەن غۇلجىغا ئۆتكەن. شۇ يەردە خەيرىيە مەكتىۋىنى تاماملاپ 1942-1944-يىللاردا ئۈرۈمچى دارىل مۇئەللىمىندە ئوقۇغان. 1950-يىلغىچە مۇئەللىم، ئىلمىي مۇدىر ۋە مۇدىر بولۇپ خىزمەت قىلغان. 1950-1959-يىللاردا ئىلقا ناھىيەسىدە خەلق ئىشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىغى بولۇپ ئىشلىگەن.

1959-يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا كۆچۈپ چىقىپ دەسلەپ قۇرۇلۇش ساھاسىدا، ئاندىن بىشكېكتىكى ژۇك توقۇمىچىلىق كومبىناتىدا ئىشلىگەن ۋە 1987-يىلى پېنسىيەگە چىققان. ئۇ توكولداش مەھەللىسىنىڭ ئاھالى كومىتېت باشلىغىنىڭ ئورۇنباسارى، مەھەللە يىگىتبېشى بولۇپ ئۇزاق يىل جامائەت خىزمىتىنى بىجانىدىل قىلىپ كەلدى. ئاق مەسچىت قۇرۇلىشىغا تەشەببۇسكارلاردىن بولۇپ، مەسچىت يېنىدا بالىلارنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىغىمۇ كۈچ چىقارغان ئىدى. ئۇ شۇنداقلا يەنە «كوممۇنىزم تۇغى»، «يېڭى ھايات»، «ئىتتىپاق» گېزىتلىرىغا مۇشتەرى توپلاش تارقىتىش ئىشلىرىدا ئالاھىدە جانكۆيەرلىك قىلغان. (بۇنىڭغا رېداكسىيەدىن بېرىلگەن ھۆرمەت يارلىغى دەلىل) ئۇ «ئىتتىپاق» جەمىيىتىنىڭ پائالىيەتلىرىدىمۇ قىزغىن قاتنىشىپ خېلى ۋاقىت داۋامىدا ھەيئەت ئەزاسى بولغان ئىدى.

«ئىتتىپاق» جەمىيىتى مەرھۇمنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن ئائىلىسىدىكىلەرگە قايغۇرۇپ تەزيە بىلدۈرىدۇ.

«ئىتتىپاق» جەمىيىتى ئاقساقاللار كېڭىشى تۆۋەنكى توكولداش (زارېچنىي كوچىسى)دىكى ئاقساقاللاردىن

تۇرسۇنمۇھەممەت ھاجى
نۇراخۇن ھاجى ئوغلىنىڭ

(نۇراخۇن ھاجىم 1944-يىلىدىكى مىللىي ئىنقىلاب ۋاقتىدا سالماقلىق مالىيە ياردىمى كۆرسەتكەن ئىدى)

ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر ۋە تۇققانلىرىغا تەزيە بىلدۈرىدۇ

يۇقارقى توكولداش مەھەللە جامائىتى ھۆرمەتلىك ئاقساقال، جامائەت ئىشلىرىنىڭ جانكۆيەرى

مۇھەممەتجان ھاجى ئىسمائىلوۋنىڭ

ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن ئائىلىسىدىكىلەرگە تەزيە بىلدۈرىدۇ.

«ئىتتىپاق» ئاياللار كېڭىشى توكولداشتىكى 10 بالىنىڭ ئانىسى

گۈلنىسا قاسىموۋانىڭ

ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن ئائىلىسىدىكىلەرگە قايغۇرۇپ تەزيە بىلدۈرىدۇ.

ИТТИПАК

Ред.коллегия: / تەھرىر ھەيئىتى:
Ибрагимов У. К. / ئۇ. ئىبراھىموۋ
Касим М. / م. قاسىم
Махмуди Я. / يا. مەخمۇدى
Турдиева Х. И. / خ. تۇردىيېۋا
Хапизов А. А. / ئا. ھاپىزوۋ

Гл. редактор: Ш.Абдурахимов
مۇھەررىر : ش. ئابدۇرېھىم

Тех. редактор: З. Курбанова

Материалы опубликованные в газете, являются собственностью редакции. Письма, рукописи не рецензируются и не возвращаются. Авторы опубликованных материалов несут ответственность за подбор и точность приведенных фактов. Редакция может публиковать статьи в порядке обсуждения, не разделяя точку зрения автора. Ответственность за содержание статей и рекламы редакция не несет.
گېزىتىمىز سەھىپىلىرىدىكى ماتېرىياللارنىڭ جاۋابكەرلىكى مۇئەللىپ ئۈستىدە.

Учредитель:
Общество уйгуров Кыргызской Республики “Иттипак”
ساھىبى: «ئىتتىپاق» جەمىيىتى

Свидетельство о перерегистрации № 682 серия ГРП, номер 000833

Отпечатано в типографии «Учкун»

г. Бишкек АНК, Дом Дружбы
ул. Пушкина, 78.
инд:720040
e-mail: ittipak@yahoo.com
62-04-50
66-40-04